

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: “Публічна кар'єра, клієнтела та господарська діяльність князя
Станіслава Радзивила (1559-1599)”

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності:

032 “Історія та археологія”

Освітньо-наукової програми “Історія”

Стафійчук Маргарита Владиславівна

Науковий керівник: Тесленко І.А.,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Поліщук В.В.

Магістерська робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2021 р.

Київ - 2021

**Декларація
академічної доброчесності**

Студентки НаУКМА

Я, Стафійчук Маргарита Владиславівна,

студентка 2 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: margo.stafa2@gmail.com

- підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему «Публічна кар'єра, клієнтела та господарська діяльність князя Станіслава Радзивила (1559-1599)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

24.05.2021

Дата

Підпис

Стафійчук М.В.

П.І.Б. студента

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Публічна кар'єра, клієнтела та господарська діяльність князя Станіслава Радзивила (1559-1599)»

Автор: студентка 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія» Стафійчук Маргарита Владиславівна

Науковий керівник: Тесленко Ігор Анатолійович

Захищена: " ____ " _____ 2021 р.

Короткий зміст роботи:

У дослідженні крізь призму життя та кар'єри Станіслава Радзивила “Побожного” (1559-1599) показані “українські сюжети” його суспільно-політичної та економічної діяльності. На підставі аналізу документальних джерел з використанням просопографічного та мікроісторичного підходів, історико-критичного порівняльного методу висвітлено родинну динаміку Радзивилів (на фоні змінної релігійної ідентичності), реконструйовано щаблі кар'єрного зростання князя Станіслава, стадії формування комплексу його землеволодінь і персональний склад клієнтели, а також зв'язки всередині неї.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури, додатків (ітинерарій князя, генеалогічне дерево Радзивилівської фамілії, таблиці поборових реєстрів кінця XVI ст., перелік судових справ щодо біглих селян, зем'янські маєтки Олицької ординації, перелік слуг і клієнтів, список возних та шляхтичів-свідків, карта волинських маєтків). Список архівних джерел, багато з яких вперше в історіографії залучено для дослідження діяльності аристократа, складається з понад 100 позицій. У роботі також використано десятки монографій, статей та археографічних видань.

Зміст

Вступ	3
 Розділ 1. Біографія	14
1.1. Фамілія Станіслава Радзивила	14
1.2. Конверсія на католицизм. Харитативна діяльність	20
1.3. Освіта і закордонні мандрівки	28
1.4. Політична кар'єра	33
 Розділ 2. Землеволодіння	45
2.1. Створення Олицької ординації і склад володінь аристократа.....	45
2.1.1. Олицька волость	49
2.1.2. Радивилівська волость.....	62
2.1.3. Маєтки у Великому князівстві Литовському.....	66
 Розділ 3. Клієнтела Станіслава Радзивила	69
3.1. Проблеми термінології і класифікації.....	69
3.2. Клієнтела С. Радзивила у стосунках з патроном і рівними собі	72
 Висновки	96
Список використаних джерел та літератури	100
Додатки	114

Вступ

Дослідження присвячене постаті князя Станіслава Радзивила на прізвисько “Побожний”. Цей магнат володів розлогими маєтками на Волині та в білоруських воєводствах Великого князівства Литовського, був відомим меценатом, однак посереднім політиком, хоч народився у сім’ї одного з чільних вельмож держави. Життєпис Радзивила цікавий і своєю типовістю, й неподібністю до біографії інших аристократів XVI ст. Утім, дане дослідження не є біографічним в класичному розумінні цього слова. Воно присвячене соціальній інклюзивності князя, клієнтарно-патрональним взаєминам його дому, зв’язкам та механізмам всередині аристократичної групи.

Князь Радзивил, без сумніву, заслуговує на увагу істориків, однак у порівнянні зі своїми відомими родичами (батьком Миколаєм “Чорним”, братом Миколаєм-Криштофом “Сиріткою” чи сином Ольбрахтом-Станіславом) він незаслужено потрапив у забуття як в українській, так і в іноземній історіографії. Доводиться констатувати, що на сьогодні не існує жодного ґрунтовного дослідження, присвяченого його особі, що і зумовлює актуальність теми.

Об’єкт дослідження – функціонування магнатської верстви в Речі Посполитій XVI століття.

Предмет дослідження – суспільно-політична та економічна діяльність князя Станіслава Радзивила, який на Волині репрезентував один з найвпливовіших магнатських родів держави “обох народів”.

Мета роботи полягає у тому, аби через призму життя та кар’єри Станіслава Радзивила “Побожного” виявити кар’єрні стратегії і особливості економічної діяльності магнатерії Речі Посполитої у перші десятиліття після Люблінської унії. З мети випливають такі **завдання**:

1. Прослідкувати розгалужені родинні зв'язки, що вплинули на матеріальне становище і кар'єру князя Станіслава;
2. Дослідити важливість релігійного аспекту у взаємодії Радзивила із соціумом – у родинному, політичному і патрональному вимірі;
3. Представити основні віхи кар'єри магната та з'ясувати, якими мотивами у політичній діяльності він керувався;
4. Встановити, що собою являв комплекс земельних володінь Станіслава Радзивила, як він був сформований, а також дослідити функціонування князівських маєткових комплексів як господарської структури;
5. Реконструювати персональний склад клієнтели жмудського староства, зосередившись на принципах конструювання цієї групи, взаємозв'язків представників клієнтели із патроном та їхніх взаєминах із іншими шляхтичами.

Методи, які використовуватимуться для дослідження – метод аналізу документальних джерел із використанням просопографічного та мікроісторичного підходів, а також історико-критичний метод порівняння віднайдених фактів. Крім цього застосовуватиметься біографічний підхід до розгляду фактів, встановлених іншими дослідниками у розвідках про представників роду Радзивилів. Напрямок дослідження коливається між соціальною історією, оскільки мені цікаві суспільні групи і взаємодії всередині них, та культурною, оскільки в ідеалі хотілося б дослідити клієнтів князя в контексті ідентичностей та лояльностей; тобто те, як соціальні пов'язання героїв “Радзивилівського кола” впливають на їх діяльність. У площині культурної історії так само перебувають кар'єрні стратегії та життєві пріоритети князя Станіслава Радзивила.

Історіографія. У історіографічному доробку ранньомодерного періоду князя переважно зображають як вірного католика, однак, деякі автори пізнішого часу змальовують першого олицького ордината як фанатичного послідовника Римської віри. У цьому контексті його прізвище “Побожний”

набуває досить негативних конотацій. Князь дійсно активно підтримував католицькі костели, монастирі та шпиталі у своїх володіннях, однак, глибше занурення у проблему його релігійних стосунків у родинному, “професійному”, політичному та патрональному вимірі демонструє, що таврувати його як “поборника папізму”¹ є недоречним.

Спробуємо виокремити набір традиційних рис, приписуваних Станіславу в історіографії як “Побожному”, а також з’ясувати звідки такі характеристики з’явилися, коли набули негативних конотацій, а також, чому саме такий образ князя продовжує тиражуватися сучасними дослідниками.

Щодо останнього питання, одразу зауважимо, що проблемами сучасної історіографії про князя Станіслава є її нечисельність та обмеженість заторкуваної проблематики. Наймолодшого Радзивила витягають із забуття дуже принагідно – у генеалогічних студіях довкола його роду та у якості аргументу в релігійній полеміці. Князь не зажив слави ані на військовій ниві, ані в урядницькій кар’єрі. Єдиною широковідомою публічною акцією є його активне залучення до дискусій довкола Берестейської унії та підтримка злуки з Римо-католицькою Церквою. Відповідно, у сучасній історіографії звертаються саме до релігійного аспекту публічної діяльності Станіслава². Спробуємо реконструювати у хронологічній ретроспективі, у який спосіб було сформовано образ князя Радзивила “Побожного”.

Перші “релігійні ноти” майбутнього “історіографічного концерту” можна відшукати ще у гербівниках другої половини XVI ст. Відомості про конкретних представників роду Радзивилів (зокрема, про Станіслава) виринають далеко не в усіх авторів-сучасників. Загалом, ранньомодерні

¹ Вираз автора XIX ст. Миколи Теодоровича.

² Див. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ: ПП Сергійчук М.І., 2008. 882 с. Довбищенко М. Забуті імена української історії: Князь Станіслав Радзивілл “Побожний” у подіях релігійного життя Волині другої половини XVI ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волин. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.* Луцьк, 2006. С. 30-31; Ворончук І. Життєві пріоритети князя Станіслава Радзивілла. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України.* Луцьк, 2006. С. 31-36.

гербівники часто обмежуються геральдичними довідками щодо інсигній шляхетних родин, не специфікуючи генеалогічну інформацію³. Винятком є праця Бартоша Папроцького “Герби польського рицарства”, видана в Кракові у 1584 році. Її особливістю є те, що релігійну карту автор розігрує через антагонізм між Миколаєм “Чорним” та його дітьми (особливо синами, які навернулися на католицизм). Глава сімейства у Папроцького постає як “*wielki obrońca i stróż Rzeczypospolitej, tylko że był sekty Kalwinowej*”⁴, натомість здобутки синів в основному зосереджені довкола патрунування істинної конфесії.

Станіслава серед усіх братів єдиного названо “*catolicissimus*”, що має підкреслювати ступінь його побожності. Однак, перелік аргументів-супутників на підтвердження подібної характеристики – наприклад, фундації, підтримка костелів або паломництва – записані за його старшим братом Миколаєм-Криштофом Радзивилом. Спираючись на гербівник Папроцького, можна стверджувати, що образ Станіслава як відданого вірянина Римської Церкви почав формуватися за його життя, ще до істотних звитяг на релігійній ниві⁵.

У XVII столітті натрапляємо на коротку інформацію про жмудського старосту в доробку Альберта (Войцеха) Віюка-Кояловича (автор – наближений до Радзивилів професор Віленської академії). У праці “*Fasti Radziviliani compendio continentes gesta Ducum Radziwił*” (Вільно, 1653), Віюк-Коялович лише побіжно згадує Станіслава, як сина Миколая “Чорного”. Натомість, в іншому його ж гербівнику, так званому Компендіумі (Вільно, 1650), першому олицькому ординату присвячено розлогішу статтю. Має містити, щоправда, ряд неточностей (нормальна ситуація для

³ Наприклад, у найвідомішому гербівнику XVII століття авторства Шимона Окольського специфікація членів родини Радзивилів відсутня. Okolski S. Orbis Polonus splendoribus coeli, triumphis mundi, pulchritudine animantium condecoratus, in quo antiqua Sarmatorum gentiliata pervetusta nobilitatis insignia etc. specificantur et relucet. Cracovia, 1643. Vol. 3. P. 229.

⁴ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego na pięćioro ksiąg rozdzielone. Kraków, 1584. S. 837.

⁵ Цілком імовірно, що джерелом натхнення для авторів гербівників XVI ст. слугувала тогочасна панегірична література.

гербівників). На початку тексту Станіслав названий князем “на Клецьку”, а не “на Олиці”⁶. Потім автор слушно стверджує, що він був п’ятим сином Миколая “Чорного”, обіймав уряди великого литовського маршалка і жмудського старости та був одружений із Мариною Мишкою-Варковською. Перераховуючи імена трьох дітей Станіслава, автор забув згадати про ще одну доньку князя Ельжбету. Насамкінець Віюк-Коялович зазначив, що Радзивил помер під час подорожі до Лорето в 1559 році⁷. Помилковий рік смерті ймовірно є результатом одруківки (має бути 1599), однак інформація про мандрівку до італійського міста жодним чином не коментується⁸ і є помилкою, яка повторюватиметься у пізніших джерелах. На відміну від Б. Папроцького, який дає характеристику своїм героям, А. Віюк-Коялович обмежується стислим біографічним нарисом, позбавленим маркерів.

Одним із найпопулярніших гербівників XVIII століття був багатотомник єзуїта Каспера Несецького, що видавався у Львові упродовж 1728-1743 років. Підхід автора до викладення інформації про Станіслава Радзивила поєднує в собі біографічний і підкреслено релігійний аспекти. У тексті присутньо кілька цікавих деталей. Наприклад, у переліку титулів Радзивила зазначений уряд надвірного литовського маршалка, який князь нібито обіймав з 1587 року. Не зрозуміло, з якого джерела автор гербівника запозичив таку інформацію. Можливо, він сплутав кар’єрні шляхи Станіслава і його старшого брата Ольбрахта, який таки був надвірним маршалком, але отримав привілей на цей уряд 1579-го року⁹.

⁶ Клецькою ординацією володів один зі старших братів Станіслава Ольбрахт Радзивил.

⁷ Wijuk Kojalowicz. A. Herbarz Rycerstwa W.X. Litewskiego tak zwany Compendium o Klejnotach albo Herbach ktorych Familie Stanu Rycerskiego w Prowincjach Wielkiego Xiestwa Litewskiego Zazywaja. Kraków, 1897. S. 202.

⁸ Місто до якого за Кояловичем подорожував Радзивил, виступає єдиним натяком на тему побожності. Лорето, розташоване неподалік від Риму, було відоме як центр паломництва завдяки старовинному храму Basilica della Santa Casa, так званому “дому Богородиці”.

⁹ Lulewicz H. Radziwiłł Albrycht. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1987. T. 30. S. 135.

Окрім представлення короткої інформації про шлюб і родину Станіслава¹⁰, Несецький звертає увагу на земельні володіння князя, історію створення Радзивилівських ординацій та умови їх функціонування. Спеціальний акцент Несецький робить на відданості князя Речі Посполитій: “ojczyźnie też pokazał, jak mu była miła, kiedy pułk cały jazdy, z swojej szkatuły, Stefanowi królowi sprowadził”¹¹. Зауважимо, що це єдина віднайдена у гербівниках апеляція до військової діяльності Радзивила. Хоча автор не вказує року події, зрозуміло, що йдеться про участь аристократа у Московській кампанії Стефана Баторія 1580-1581 років.

Описуючи визначні діяння жмудського старости, Несецький передбачувано акцентує увагу здебільшого на релігійному аспекті. Автор гербівника стверджує, що перший олицький ординат “żarliwości swojej o wiarę katolickiej i pobożności znaki dał oczywiste”¹². Також, він укладає перелік благочестивих подвигів князя, який згодом вирине у працях його наступників. У цьому списку вигнання зі своїх маєтностей кальвіністів, побудова і матеріальна підтримка мережі костелів, належне виховання нащадків, надання вибору “зараженій схизмою Руській Церкві” – або забиратися з його володінь, або пристати до святої єдності з Римською Церквою, що сприяло поширенню унійних парафій в Олиці.

Фундаційна діяльність Радзивила розглядатиметься далі докладніше, однак, одразу зазначимо, що осадження Олики костелами – тема контroversійна. По-перше, католицькі осередки існували тут і раніше; по-друге, харитативна діяльність Станіслава не обмежувалася “римською” парафією і поширювалася також на православних, які проживали на території ординації.

До гербівника Несецького потрапило повідомлення про смерть Станіслава Радзивила в дорозі до Італії. Князь начебто помер, здійснюючи

¹⁰ На відміну від Кояловича Несецький подає коректну інформацію про усіх дітей Станіслава Радзивила.

¹¹ Niesiecki K. Herbarz Polski. T. 3. Lwów, 1740. S. 825.

¹² Ibidem. S. 825.

мандрівку до Риму на святкування “великого ювілею”. Нагадаємо, що Коялович також згадує про нереалізований італійський вояж аристократа, але місцем його призначення називає Лорето. Нині прийнято вважати, що жмудський староста почив під час подорожі до Німеччини на лікування. Лорето, а тим більше Рим – відомі релігійні центри цілої католицької Європи. Розповідь про останнє паломництво Радзивила до одного з них підсилювала образ “побожності” аристократа.

Гербівник Каспера Несецького мав велику популярність і у XVIII, і протягом всього XIX століття. У 1830-1840-х він був перевиданий у Ляйпцігу з коментарями і доповненнями Яна-Непомуцена Бобровича. Останній вказав на деякі помилки в родоводі й біографіях окремих Радзивилів, однак цілком оминув фрагмент тексту, присвячений жмудському старості. Інформація про нього в обох виданнях гербівника є ідентичною¹³.

Автор іншого популярного гербівника XVIII століття чернець-францисканець Флоріан Ярошевич орієнтувався на працю Каспера Несецького. Розповідаючи про побожність князя, вигнання кальвіністів з Олики, фундацію католицьких костелів та підтримку унії, він дослівно запозичує цілі фрагменти з праці іменитішого попередника. Сюди ж додається опис релігійних практик за участі князя (“піліgrimки”, відвідування мес тощо). Ярошевич наголошує на тому, що Радзивил “przydał sobie sławy, która i w wieczności nie ginie, z osobliwej pobożności chrześcijańskiej”¹⁴. Світські сторони діяльності аристократа автора не цікавлять. Зокрема, на відміну від Несецького, він не включає до свого тексту сюжет про поділ володінь між Радзивилами, утворення ординацій та одруження Станіслава. Пишучи про урядницьке досє князя, автор обмежується згадкою його маршалківства і забуває про старостування на Жмуді (яке є вагомим кар’єрним здобутком).

¹³ Niesiecki K. Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych, wyd. J.N. Bobrowicz. T. 8. Lipsk, 1841. S. 61-62.

¹⁴ Jaroszewicz F. Matka świętych Polska albo Żywoty świętych, błogosławionych, wielbnych, świętobliwych, pobożnych Polaków y Polek. Kraków, 1767. S. 130.

У сюжеті про відданість Радзивила Католицькій Церкві Флоріан Ярошевич наслідує манеру викладу Бартоша Папроцького. Побожний “римлянин” Станіслав представлений у нього на контрасті з батьком кальвіністом Миколаєм “Чорним”. Автор не приховує недоброзичливого ставлення до протестантів, стверджуючи, що жмудський староста “choć od ojca napił się heretyckiego jadu, jednak za łaską Ducha Świętego wyrzucił go u duszy swojej, i był katolikiem prawym”¹⁵. Значну частину допису чернець приділяє дослівно запозиченим з Несецького благочестивим діянням аристократа. Натхненню описує, як щороку під час Великого посту Станіслав замикався в “ереміторіумі” (відлюдному монастирі) у своєму литовському маєтку Налібоках, розмірковуючи про побожні вчинки. Після великодньої меси князь “prosto się udawał do szpitala, tam ręką swoją ubogich karmił i odziewał; chorych przez domowego lekarza ratował”¹⁶.

Одним із авторів-поширювачів образу Станіслава Радзивила, як побожного католика був Микола Теодорович¹⁷. У своїй праці “Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии” він закидає жмудському старості релігійний фанатизм, переслідування представників інших конфесій, активну фундаційну діяльність виключно на користь “римської релігії”. Такий підхід до змалювання С. Радзивила легко зрозуміти, адже антагонізм між католицизмом та православ’ям, польською елітою та російською адміністрацією в західних губерніях Російської імперії мав своє відображення і в науковій, і в науково-популярній літературі. Хоча текст Миколи Теодоровича не містить покликань на літературу й джерела, у ньому безпомилково можна впізнати розлогі фрагменти з гербівника Каспера Несецького.

Таким чином, можна стверджувати, що уявлення щодо «ярої католицької побожності» князя Станіслава є, по-перше, неоднозначним, а,

¹⁵ Jaroszewicz F. Matka świętych Polska... S. 130.

¹⁶ Ibidem. S. 131.

¹⁷ М. Теодорович не був фаховим істориком. Красзнавець-аматор, він викладав у Волинській духовній семінарії у Кременці. Див. Енциклопедія історії України: У 10-ти томах. Київ, 2013. Т. 10. С. 49.

по-друге, сконструйованим і свідомо чи несвідомо тиражованим у сучасній історіографії під впливом генеалогічної літератури модерної доби, яка, своєю чергою, дещо трансформує ідеї і спирається на гербівники ранньомодерного періоду.

Серед наукового доробку польських авторів XIX-XX століть натрапляємо на згадки про першого олицького ордината у дослідженнях історії Волині¹⁸. Пов'язано це політичною ситуацією в регіоні за часів Російської імперії. Під тематикою вивчення історії краю, дослідники отримували не лише можливість досліджувати минуле Речі Посполитої, а і заявляли про давню політичну присутність “польського елементу” в регіоні.

Із сучасних дослідників використані монографії та статті польських, українських та білоруських дослідників, присвячені різним аспектам діяльності представників роду Радзивилів. Відомості про реальне походження і трансформацію уявлень щодо коріння дому аналізує Марцелій Антоневич. Юзеф Ясновський і Томаш Кемпа підготували розлогі біографи батька і старшого брата князя Станіслава. Підставові свідчення про самого великого литовського маршалка і жмудського старосту зібрані в статті Генрика Люлевича, написаній для багатотомного “Польського біографічного словника”.

Для висвітлення діяльності Станіслава Радзивила у контексті підтримки Берестейської унії використано монографію Михайла Довбищенка “Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст.”. В справі визначення стану загосподарення волинських маєтностей князя стала в пригоді монографія Ірини Ворончук “Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники”. Крім того, для дослідження клієнтарно-патрональних взаємин і

¹⁸ Див. Dunin-Karwicki. J. Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne. T. 1. Warszawa, 1901. 220 s.; Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym ta archeologicznym. Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1864. T. 1. 385 s.; Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym ta archeologicznym. Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1871. T. 2. 472 s.; Stecki T.J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. 347 s.

особливостей функціонування судової системи використовуються праці Наталі Старченко: монографія “Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині: друга половина XVI – початок XVII століття” і статті “Умоцovanі-прокуратори-приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.)”, “Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги?” тощо.

Джерельна база дослідження складається з переважно з актових матеріалів із українських та іноземних архівів (польських, литовських). До неопублікованих документів, належать у тому числі наступні матеріали: Олицькі замкові книги, Луцькі замкові книги; книги Кременецького гродського, Кременецького земського, Луцького гродського, Луцького земського, Володимирського гродського (Центральний державний історичний архів України в м. Києві) та Жмудського земського (Бібліотека Вільнюського університету) судів.

Залучено матеріали фондів Головного архіву давніх актів у Варшаві (AGAD), зокрема, листування Станіслава Радзивила із членами його фамілії і документи, дотичні маєткового комплексу фамілії. У тому ж архіві зберігаються неопубліковані податкові списки Волинського воєводства. Крім них у дослідженні використано кореспонденцію князів Миколая “Рудого” та Миколая-Криштофа “Сирітки” у фондах Державного архіву Волинської області. З опублікованих джерел до роботи залучено фамільні папери, що потрапили до збірки “Архів дому Радзивилів”, та опубліковані податкові списки Волинського воєводства.

Структура дипломної роботи зумовлена її методами і завданнями. Вона складається із трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. У першому розділі висвітлюються родинні зв’язки першого олицького ордината та вплив релігійної конверсії на політичний клімат у клані, а також представляються основні віхи кар’єри магната та прослідковуються мотиви його політичної діяльності; у другому розділі

розглядається, що собою являв комплекс земельних володінь Станіслава Радзивила. Третій розділ присвячений реконструюванню персонального складу та внутрішніх зв'язків клієнти великого литовського маршалка і жмудського старости.

Розділ 1. Біографія

1.1. Фамілія Станіслава Радзивила. Питання про витоки роду Радзивилів не належить до фокусу даного дослідження. Весь комплекс проблем, пов'язаних із їх реальним та легендарним походженням уже представлений у польській історіографії¹⁹. У цій частині роботи уважніше подивимося на сім'ю та ближчих родичів першого олицького ордината Станіслава Радзивила.

На початку XVI ст. відбувся поділ фамілії на три основні гілки, засновниками яких стали сини і спадкоємці великого литовського канцлера Миколая I Радзивиловича на прізвисько “Старий” († 1509)²⁰. Первісток – віленський воєвода Миколай II (на прізвисько “Amor Poloniae”) – отримав від батька Гоньондз та Меделі (маєтки в Підляському та Віленському воєводствах), земський маршалок Великого князівства Литовського Ян I “Бородатий” дістав, через одруження із Ганною Кишчанкою, Несвіж та Олику, а їхній молодший брат – великий гетьман Юрій I “Геркулес” – Біржі й Дубинки²¹. У цьому поколінні були не лише закладені початки трьох радзивилівських латифундій, а й отриманий перший в родині князівський титул²². Очільника старшої гілки Миколая “Amor Poloniae”²³ цісар Максиміліан I номінував князем Священної Римської імперії (1518)²⁴. Ця перша князівська гілка роду згасла за два покоління в 1546 році, оскільки

¹⁹ Див. до прикладу: Antoniewicz M. *Protoplaści książąt Radziwiłłów*. Warszawa, 2011. 423 s; Kempa T. *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka*. Warszawa, 2001. 381 s.

²⁰ Malczewska M. *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI w.* Warszawa-Poznań, 1985. S. 7.

²¹ Ibidem. S. 7-8.

²² Хоча Радзивили були давнім і заможним литовським родом, князівського титулу вони не мали до початку XVI ст.

²³ Щодо прізвиськ Радзивилів: як у багатьох аристократичних родин у них існували “традиційні” імена (Миколай, Єжи, Ян, Станіслав, Ольбрахт), які були присутні майже в кожному поколінні та у паралельних гілках. Для розрізнення їм надавалися прізвиська.

²⁴ Antoniewicz M. *Protoplaści książąt Radziwiłłów*. S. 22.

один із синів Миколая Ян не мав нащадків чоловічої статі, а інший – так само Миколай – став жмудським римо-католицьким єпископом²⁵.

У середині XVI століття на авансцену політичного життя Великого князівства Литовського і Корони Польської вийшли сини Яна I “Бородатого” та Юрія I “Геркулеса” – Миколай на прізвисько “Чорний” (1515-1565; батько Станіслава Радзивила) та його кузен Миколай “Рудий” (1512-1584). Брати належали до чільних представників литовсько-руської аристократії. Маючи високе становище у державі, вони рішуче виступали проти унії Великого князівства з Корonoю і будь-що намагалися протидіяти поступовому зближенню двох монархій²⁶. Одним із запобіжних засобів й інструментом подальшого зміцнення становища родини стала ідея видати заміж за великого литовського князя й польського короля Сигізмунда II Августа сестри Миколая “Рудого” Барбари (1520-1551). Її коронація 7-го грудня 1550 року стала символом політичного тріумфу клану.

Варто зазначити, що Станіславового батька об’єднували з правителем не лише родинні стосунки. Свою молодість Радзивил “Чорний” провів на краківському дворі пліч-о-пліч із майбутнім королем. Завдяки походженню, родинним зв’язкам та природним здібностям, він зміг збудувати блискучу кар’єру: спочатку дістав уряди великого маршалка і шавельського старости (1544)²⁷, через шість років отримав номінацію на канцлерство і майже одразу по тому посів найвище у державі місце віленського воєводи (1551).

Зміцнення позицій Радзивилів, збільшення їх статків і розширення мережі зв’язків збіглися в часі з пошуками легендарного предка роду і прагненням його представників отримати спадковий титул. У боротьбі з

²⁵ Wobe M.F. *Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationis ab antiquo servatis picturis desumptae*. Nesvisii, 1758. S. 17. Бартош Папроцький – автор гербівника другої половини XVI ст. – згадує лише про дві гілки роду: “jedni się piszą na Nieświeżu i Olice, drudzy na Dubinkach i na Bierzy”, див. Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego na pięciorynku ksiąg rozdzielone*. Kraków, 1584. S. 963. Третя гілка вигасла ще до моменту написання праці.

²⁶ Kempa T. *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka*. S. 20.

²⁷ Jasnowski J. *Mikołaj Czarny Radziwiłł...* S. 10.

опонентами право на першість потрібно було доводити²⁸. Як уже було зазначено, наданий старшій гілці родини князівський титул пішов у небуття з її вигасанням, тож кузенам Радзивилам довелося здобувати його окремо. Після місії на двір цісаря Священної Римської імперії Карла V Миколай “Чорний” отримав бажаний привілей (1547), який згодом підтвердили чеський король Фердинанд (1547) і польський король Сигізмунд II Август (1549). Відтоді князівським титулом могли користуватися не лише нащадки віленського воєводи, а й спадкоємці його брата Миколая “Рудого”²⁹.

Ще одним важливим вчинком, який укріпив позиції родини обабіч польсько-литовського кордону, стало одруження Миколая “Чорного”. Матір Станіслава Радзивила Ельжбета Шидловецька походила з сім’ї, яка у першій половині XVI ст. знаходилася на вершині політичного олімпу Корони³⁰. Її батько Криштоф Шидловецький обіймав найвищі в ієрархії титули уряди коронного канцлера та краківського каштеляна³¹. Із дев’яти дітей подружжя Радзивилів восьмеро вижили і досягли поважного віку. Крім Станіслава, у цьому шлюбі народилися: Миколай-Криштоф (1548), Ельжбета (1550), Софія (1552), Анна (1553), Єжи (1556), Ольбрахт (1558) та Кристина (1560). Сам Станіслав народився 12 травня 1559 року в підвіленському маєтку свого батька Лукишках³². Був він п’ятим, наймолодшим сином батьків, їхньою восьмою дитиною.

Станіслав рано втратив матір: Ельжбета Шидловецька померла 20 квітня 1562 року, коли йому було лише 3 роки. Смерть дружини стала важким ударом для глави сім’ї³³, якому довелося взяти на себе виховання й освіту дітей. Втім, ця опіка була не надто тривалою. За життя Радзивил устиг розпорядитися долею лише старшого сина – Миколая-Криштофа, якого було

²⁸ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 18.

²⁹ Ibidem. S. 18.

³⁰ Хоч Радзивили виступали проти унії ВКЛ із Корonoю Польською, кузени Миколаї не лишалися осторожності політичних впливів у Короні та налагоджували зв’язки – зокрема, через одруження.

³¹ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 25.

³² Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1987. T. 30. S. 363.

³³ Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 285.

відправлено на навчання до Страсбурга. Попіклуватися про належну освіту решти синів він не встиг, оскільки помер 29 травня 1565 року.

За батьківським заповітом Станіслав, його брати і сестри були передані під опіку низки осіб, які мали забезпечити їм гідне виховання та прослідкувати, щоб пізніше діти успадкували родинні статки. Звертаємо увагу на те, що всі опікуни були певним чином споріднені із Радзивилами. Двох доньок – Ельжбету та Кристину – віленський воєвода доручив своєму племіннику Яну-Криштофу Тарновському, народженому рідною сестрою дружини Софією Шидловецькою³⁴. Двох інших доньок – Софію та Анну передано під опіку київського воєводи кн. Василя-Костянтина Острозького, який був швагром того ж Тарновського.

Синами прогнозовано мав опікуватися кузен тестатора Миколай Радзивил “Рудий”, причому у заповіті було передбачено, що “Ольбрахт при пану Миколаї, а Станіслав при пану Криштофі мешкати мають”³⁵. Йдеться у цій нотатці про двох синів опікуна: майбутнього новгородського воєводу Миколая та майбутнього віленського воєводу Криштофа “Перуна”.

Достеменно невідомо, чи батьківське розпорядження було виконане в усіх деталях, однак схоже, що наступних кілька років Станіслав провів у компанії старших братів на дворі стрія. Останній в одному з листів обіцяє надіслати Миколаю-Криштофу та його брату Єжи коней у подарунок. При цьому зазначає, що “panu Albrychtowi i panu Stanisławowi też się o inochodniczki staram, które potem poszlę ich mściam” (1569)³⁶. Щойно досягнувши повноліття, Миколай-Криштоф перейняв у дядька опіку над молодшими братами (1567)³⁷. Попри те, що всі четверо народилися від тих

³⁴ Опіка доньками Миколая “Чорного” родиною Тарновських була, певним чином спадковою. До одруження Ельжбета Шидловецька перебувала під опікою чоловіка своєї сестри Софії Яна Тарновського (батька Яна-Криштофа), оскільки її власний батько помер ще до народження молодшої дочки. Див. у Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 25.

³⁵ Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 305.

³⁶ Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф. 312. Волинське товариство сприяння наукам в м. Луцьку. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 42 зв.

³⁷ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 49.

саме батьків, між первістком Миколая “Чорного” та рештою княжичів існувала певна дистанція. Троє молодших братів в документах завжди фігурували разом, гуртом здійснювали освітні мандрівки, синхронно перейшли на католицизм. Зрештою, і за віком вони були ближчими один до одного. А от від Миколая-Криштофа їх віддаляло плюс-мінус 10 років життя.

Що стосується власної родини Станіслава Радзивила, то обставини її створення викликають багато запитань. В аристократичних династіях такого рівня було прийнято одружуватися стратегічно вигідно. Шлюби старших братів Станіслава є прикладами подібних союзів. Миколай-Криштоф побрався із Ельжбетою-Єфимією Вишневецькою, донькою волинського воєводи Андрія (1584), а Ольбрахт взяв за дружину Ганну Кеттлер, доньку герцога Курляндії Готтгарда (1586). Ці шлюби цікаві не лише як контраст до Станіславових матримоніальних зв'язків, а і як репрезентація політики родини Радзивилів, яка полягала у намаганні вибудувати мережу впливів не лише у себе вдома, а й поза межами батьківщини.

Що стосується Станіслава, то через кілька місяців після утворення Олицької ординації, 10 травня 1587 року, він одружився з Мариною Мишкою-Варковською, донькою волинського каштеляна Михайла³⁸. Крім того, що обраниця Радзивила не походила з магнатської родини, вона ще й була вдовою гусарського ротмістра Стефана Старенського. Шлюб не був схвалений членами родини Радзивила. Один із братів нареченого навіть прокоментував ситуацію в такий жартівливо-саркастичний спосіб: “nieżadne powinowactwo z myszami, trzebaby kota do nich jakiego w dom”³⁹. Радзивили вважали Мишку-Варковського “блазнем”, висловлювали занепокоєння з приводу того, що молодший брат прийняв рішення ні з ким не порадившись, і сподівалися, що він не пошкодує про свій вибір. Свідченням певної напруги у відносинах між ними є той факт, що про точну дату шлюбу Станіслав

³⁸ Томаш Кемпа, єдиний із авторів, чомусь називає її Марією.

³⁹ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 365.

попередив лише Миколая-Криштофа “Сирітку”⁴⁰.

Незважаючи на невідповідність становища Марини тій позиції, яку обіймав її чоловік, сімейне життя подружжя було доволі щасливе. У шлюбі народилося шестеро дітей, із яких вижили четверо, у тому числі двоє синів (Миколай-Криштоф та Ольбрахт-Станіслав), які успадкували батьківські володіння, ставши відповідно, другим і третім олицькими ординатами. Із двох доньок Станіслава старша Ельжбета вийшла заміж за гомельського старосту Анджея-Єжи Сапігу, а після його смерті (1610) – за вітебського каштеляна Миколая Завішу⁴¹. Молодша донька Кристина-Єфимія стала черницею, пізніше абатисою (з 1632 року) бенедиктинського монастиря в Несвіжі⁴².

Хоча не вдалося з’ясувати причини, які спонукали Станіслава Радзивила поєднатися у шлюбі із жінкою невисокого аристократичного походження, нам пощастило виявити інформацію про її першого чоловіка Стефана Старенського. Короткі свідчення про шляхтича наводить у своїй праці Генрик Люлевіч, який називає його гусарським ротмістром “z czasów wojen batoriańskich”. Виходячи за Радзивила, Марина Мишчанка начебто була вже вдовою Старенського⁴³.

Заповнити певні прогалини в історії дозволяють опрацьовані актові книги Луцького гродського суду. У більшості виявлених записів йшлося про сутички жовнірів С. Старенського із місцевими селянами. Попри серйозні звинувачення (у тому числі у вбивстві)⁴⁴, ротмістр жодного разу не з’явився в суді особисто. Ключовими дійовими особами конфліктів виступали в кращому разі його поручники. Остання справа, у якій фігурують підопічні

⁴⁰ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 252.

⁴¹ Wobe M. F. Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus... S. 85.

⁴² Ibidem. S. 86.

⁴³ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 364. Цікаво, що у виданні “Icones familiae ducalis Radivilianae” Марціна-Францішека Вобе (1758), де вказані короткі відомості про всіх членів Радзивилівської фамілії, інформація про перший шлюб Марини Мишки-Варковської відсутня, див. Wobe M. F. Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus... S. 84.

⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 188 зв.-191, 303; Спр. 34. Арк. 513 зв., 577, 637, 668 зв.

Старенського та, відповідно, і він сам, датується 10 липня 1585 року⁴⁵. Зникнення роти з поля зору може свідчити про її передислокацію. Очевидно, що невдовзі після цього очільник військового з'єднання помер або загинув. І хоча в опрацьованих нами судових справах дружина Старенського не названа жодного разу, наведених даних є достатньо для того, аби припустити, що нею була таки Мишчанка. Нагадаємо, що за Станіслава Радзивила вона вийшла у 1587-му – через два роки після того, як на Волині уриваються свідчення про ротмістра Старенського. Ще раз підкреслимо, що ідея побратися зі шляхтянкою калібру Мишків-Варковських, та ще й удовою, йшла в розріз із фамільними стратегіями Радзивилів.

1.2. Конверсія на католицизм. Харитативна діяльність. За свідченням Генрика Люлевіча, троє молодших синів віленського воєводи повернулися до католицької віри у 1574 році. Враховуючи юний вік, напевно чи Станіслав приймав відповідальне рішення самостійно – вочевидь, за нього цей вибір зробив старший брат Миколай-Криштоф “Сирітка”. За живого батька подібний крок був неможливий. Крім політичних здобутків, віленський воєвода Миколай “Чорний” зажив слави одного з найпотужніших покровителів протестантизму у Великому князівстві Литовському та Польській Короні. Повернення аристократа до ідей Реформації не було миттєвим і безальтернативним. Він почав цікавитися протестантизмом ще з 1540-х років, але конверсію здійснив лише в 1552 році⁴⁶. Як зазначає Томаш Кемпа, князь спочатку зараховував себе до послідовників Мартіна Лютера і навіть видав лютеранський катехизис у спеціально фундованій берестейській друкарні (1553). Однак, близько 1555 р. він перейшов на кальвінізм⁴⁷. Юзеф Ясновський однією з основних причин цього рішення вважає “чисто німецький” характер лютеранства і те, що послідовниками цієї течії

⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 668 зв.

⁴⁶ Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 151.

⁴⁷ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 21.

протестантизму були переважно міщани⁴⁸.

Попри тимчасове вагання у питанні вибору віри, Радзивил від моменту навернення до протестантизму розгорнув широку діяльність на його підтримку. Вище ми вже згадували про заснування ним типографії, в якій коштом магната надруковано чимало теологічних праць польською мовою⁴⁹. Завдяки винаходу Йоганна Гутенберга князю вдалося поширити вчення кальвіністів не лише у своїх володіннях, але й поза їх межами. Відомо, що Радзивил підтримував єдиновірців і матеріально, зокрема, фінансував відкриття протестантських шкіл, тобто опікувався поширенням освіти.

Хоча Миколай Радзивил “Чорний” зарекомендував себе як щирий прихильник Реформації, він не був першим протестантом в родині. Ідеями Мартіна Лютера спочатку зацікавився молодший брат князя Ян, який у 1540-1542 роках перебував із дипломатичною місією в Північній Італії. Повертаючись на батьківщину через землі німецьких князівств, аристократ познайомився із працями Філіпа Меланхтона і, маючи до них інтерес, привіз цю друковану продукцію додому.

Уже будучи кальвіністом, Миколай Радзивил “Чорний” не лише вивчав теологічні праці Жана Кальвіна, а й безпосередньо листувався з ним, обговорюючи перспективи поширення конфесії у Великому князівстві Литовському. За спостереженням Юзефа Ясновського, ініціатором цих дистанційних контактів, що тривали з 1555 року, був сам французький проповідник і теолог. Про віленського воєводу йому розповів колишній професор Краківського університету Франциск Лісманін, який під впливом Кальвіна став протестантом і тривалий час проживав у Женеві⁵⁰.

Можна було б припустити, що прихильність дітей Миколая “Чорного” до католицизму породила конфесія матері, яка належала до Римської Церкви від народження. Однак свого часу Ельжбета Шидловецька і сама на прохання

⁴⁸ Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 153.

⁴⁹ Ibidem. S. 271.

⁵⁰ Ibidem. S. 153.

чоловіка перейшла з католицизму на протестантизм⁵¹. Відповідно, питання про те, що спонукало нащадків палкого прихильника кальвінізму, покликаних бути опікунами “євангеліків”⁵², відмовитися від “віри батьків”, залишається відкритим. Навряд чи вирішальний вплив на них мали опікуни, серед яких були і католики (Ян-Криштоф Тарновський), і навіть православні (кн. Василь-Костянтин Острозький). З усього випливає, що віленський воєвода, обираючи “наставників” для своїх дітей, керувався не релігійними, а цілком практичними мотивами – мав намір залишити нащадків під захистом членів власного клану.

Першим з синів Миколая Радзивила “Чорного” здійснив конверсію його первісток. Сталося це ще 1566 року, майже одразу після смерті глави сімейства. Конверсія відбулася у Римі під час освітньої подорожі Миколая-Криштофа “Сирітки” країнами західної Європи⁵³. Дослідники розходяться в думках щодо того, наскільки відкритим було це навернення. Г. Люлевіч вважає, що через імовірний осуд княжич прагнув зберегти його в таємниці від найближчого оточення, а надто від стрия Миколая “Рудого”⁵⁴. Натомість Т. Кемпа переконаний, що хоч інформація про конверсію не поширювалася активно серед шляхетського загалу, родина Радзивила, і насамперед його опікун, дізналися про подію одразу після повернення Миколая-Криштофа з освітньої мандрівки⁵⁵.

Мотиви вчинку княжича достеменно невідомі. Теоретично на рішення про конверсію могла вплинути загроза втрати політичної ваги в державі, де всі вищі уряди мали посідати католики. Втім, відданість протестантизму не заважала іншим магнатам робити непогану кар’єру. Для того, аби в цьому переконатися, згадаймо постать Криштофа Радзивила “Перуна”, який, будучи кальвіністом, носив найвищі уряди у Великому князівстві Литовському.

⁵¹ Archiwum domu Radziwiłłów. Kraków, 1885. T. 8. S. 8.

⁵² Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 29.

⁵³ Ibidem. S. 40.

⁵⁴ Lulewicz H. Radziwiłł Mikołaj Krzysztof. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1987. T. 30. S. 342.

⁵⁵ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 46.

Однак, зважаючи на листування Миколая “Рудого” із Миколаєм-Криштофом “Сиріткою”, висловлюємо припущення, що конверсія була продиктована не так кар’єрними перспективами, як бажанням мати міцніше оперття в умовах нестабільної для синів Миколая “Чорного” ситуації після смерті батька. Як зазначає стрий у листах до “Сирітки”, “*nie na tym miejscu siedzisz i nie tymi kluczami władasz, którymi władał ociec twój*”⁵⁶, нагадуючи племіннику, що його становище не настільки потужне, як батькове. Томаш Кемпа також не підтримує тезу про конверсії з метою якоїсь меркантильної користі. Він пояснює навернення Миколая-Криштофа сукупністю особистісних симпатій. Єдине, що можна стверджувати напевне – це те, що “Сирітка” розпочав своїм учинком “хвилю повернення” литовської магнатерії до католицької віри⁵⁷.

Звертаємо увагу на важливу деталь: 1574-го року на католицизм перейшла лише чоловіча частина князівської родини. Трьох старших доньок Миколая Радзивила “Чорного” було видано заміж за прихильників протестантизму, щоправда, різних течій. Ельжбета стала дружиною реформованого євангелиста, хмільницького старости і королівського дворянина (з 1569 р. подільського воєводи) Миколая Мелецького (1566). У 1578 році вони обоє стали католиками. Друга сестра, Софія, вийшла заміж за лютеранина – поморського воєводу Ахація Чему (1570), третя, Анна, залишилася прибічницею кальвінізму після одруження з кам’янецьким підкоморієм Миколаєм Бучацьким (1570)⁵⁸. Лише наймолодша з доньок віленського воєводи Кристина, обраниця коронного підканцлера Яна Замойського (1577⁵⁹), змінила кальвінізм на католицизм, та сталося це лише через два роки після одруження⁶⁰.

⁵⁶ ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 46.

⁵⁷ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 40.

⁵⁸ Wobe M. F. Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus... S. 68-70.

⁵⁹ Шлюб виявився нетривким, оскільки Кристина померла 1580 року. Wobe M. F. Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus... S. 71.

⁶⁰ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 46. Весілля Софії та Анни відбулося в один день. До такого здогаду підштовхує листування між членами родини, датоване серпнем-вереснем 1570 р. Відповідаючи на запрошення Миколая-Криштофа “Сирітки”,

Те, що сестри Станіслава довгий час залишилися відданими протестантизму, можливо, пов'язано із порядком їх народження. Три старші доньки віленського воєводи – Ельжбета, Софія та Анна – досягли більш-менш свідомого віку ще за життя свого батька. Вони раніше отримали початкову освіту та кальвіністське виховання. Можна припустити, що в майбутньому це сприяло їх міцнішому зв'язку із Протестантською Церквою. З іншого боку, за такою логікою найбільш палким прихильником батьківської віри мав би стати Миколай-Криштоф – як старший з дітей Миколая “Чорного”, він найдовше перебував під його впливом. А втім, “Сирітка” здійснив конверсію практично одразу по смерті батька⁶¹, причому на початках не спонукав до аналогічного вчинку молодших братів.

Те, що найменша з Радзивилівен вийшла за католика, було радше виявом остаточної зміни вектору політики родини: шлюби її старших сестер були укладені до навернення усієї чоловічої частини сім'ї на католицизм. Кристина – єдина донька, яку видали заміж вже після 1574 року. Як зазначає Наталя Яковенко, шлюбну стратегію аристократії “визначали передовсім інтереси продуманої “фамільної політики”, спрямованої на зміцнення позицій роду в суспільстві та владних структурах шляхом підтримання родинних контактів між “людьми великими”⁶².

його дядько й кузен погодилися прибути на “подвійне свято”, а Миколай “Рудий” додатково цікавився, яким шляхом його кореспондент вирушатиме на весілля сестер (урочистості відбулися у Вільні 1 жовтня 1570 р.), див. ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 71 зв.; Wobe M. F. *Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus...* S. 69. На те, що організатором весілля був Миколай-Криштоф, вказує ще один момент: саме його служебники “провадили негоціації” щодо умов шлюбу Радзивилівен з Ахацієм Чемою та Миколаєм Мелецьким (Гектор Ковачинський), а потім і Яном Замоїським (Гієронім Маковецький). Схоже, що Миколай-Криштоф самостійно, без спеціальної консультації з опікунами, вирішував, за кого видавати сестер, див. Kempa T. *Urządnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki. Litvano-Slavica Posnaniensia Studia Historica*. 2003. Т. 9. S. 207, 209. Видаючи заміж сестер, Радзивили мали попіклуватися про забезпечення їх частиною спадщини. З облігації, виданої Станіславом Радзивилом братам (1577), дізнаємося про те, що сума посагу кожної з них становила 4.000 кіп литовських грошів, тобто 10.000 польських злотих, див. AGAD. *Archiwum Radziwiłłów*. dz. XI. nr 354. S. 35.

⁶¹ Kempa T. *Urządnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki*. S. 200.

⁶² Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII століть. Київ, 2002. С. 39-40.

Якими б не були мотиви конверсії для його родини, Станіслав Радзивил залишався вірним католиком до кінця свого життя. У майбутньому і він сам, і всі його брати відзначалися активною підтримкою Римської Церкви⁶³. Найбільших здобутків у цій сфері досяг Єжи – віленський (1581), а потім і краківський єпископ (1591), який у 1584 році отримав кардинальського капелюха. Троє його братів, зокрема Станіслав, заохочували поширення “римської віри” в своїх володіннях, фундували костели й підтримували чернечі ордени.

Головна церковна фундація жмудського старости постала в його родовому гнізді. Микола Теодорович зазначає, що “он дал обет построить в Олыке костел во имя Св. Троицы, для чего не пожалел средств”⁶⁴. Однак, як стверджує автор, Радзивил не встиг втілити свої наміри в життя через швидку смерть. Обидва повідомлення не відповідають дійсності, оскільки святиня насправді була зведена за життя фундатора, який наділив її правом користуватися двома волоками землі та деякою провізією з підолицьких сіл⁶⁵.

Крім того, згідно із заповітом слуги Станіслава Радзивила Олександра Комара (1587), олицький костел та шпиталь отримали по 100 польських злотих, і, можна припустити, це була не перша й не остання данина, записана на храм. Католицька парафія у місті була створена, за деякими свідченнями, Петром Монтигердовичем у 1460 році⁶⁶. Храм мав посвяту на честь святих апостолів Петра і Павла. Однак, у заповіті щойно згаданого Комара читаємо, що його тіло “мает быти поховано в костеле римскомъ въ Олыце Светое Тройцы”⁶⁷. Саме цей костел в головному місті ординації і будував її власник. Цитований документ доводить, що на 1587 рік святиня вже існувала, а значить князь Радзивил таки встиг її звести за життя. Аби убезпечити костел

⁶³ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 143.

⁶⁴ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2. С. 975.

⁶⁵ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 2008. С. 710.

⁶⁶ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 792.

⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 19-20 зв.

від можливих протестантських впливів в майбутньому, фундатор зазначав у тестаменті, що в разі переходу маєтку до рук спадкоємців-некатоликів, “коляторство над ним має перейти луцьким біскупам”⁶⁸.

Відомості про релігійне життя в інших центрах Олицької ординації є надзвичайно обмеженими. У заповіті жмудського старости виділялося 600 польських злотих на новий парафіяльний костел Св. Франциска у містечку Радзивілові і ще 100 на утримання тутешнього плебана⁶⁹. Старт роботам був покладений в 1598 року, а двері вірянам храм відкрив у 1604-му.

Важливо наголосити на тому, що хоч побожність князя сприяла харитативній діяльності на користь католицьких святинь, проте це не означає, що він автоматично обмежував у правах іншовірців, як про це пише Микола Теодорович. Історик-аматор відзначав, що перший олицький ординат “был ученнейший муж своего времени и ревностный последователь папизма, выгнал из Олыки всех кальвинистов, кои тут поселились и распространяли реформацию”⁷⁰. Насправді ситуація була трохи складнішою. У фундаційному привілеї на Олицький шпиталь Св. Хреста, датований 13 листопада 1593 року, Радзивил зазначає, що до богадільні належить “przyjmować zarówno katolików, jak i schizmatyków, a nawet pogan, byleby odznaczał się pobożnym życiem”⁷¹. “Схизматиками” традиційно називали православних, яких було немало серед клієнти та підданих князя. “Поганами” зазвичай іменували представників інших релігій – юдеїв (яких теж вистачало серед мешканців олицької ординації) та мусульман (татарського люду). Враховуючи це, можна стверджувати, що хоча Радзивил активно підтримував католицькі осередки у своїх володіннях, недоречно вважати його напрочуд ревним “поборником папізму”.

⁶⁸ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. *Białostockie teki historyczne*. Białystok, 2012. T. 12. S. 251.

⁶⁹ Ibidem. S. 258-259.

⁷⁰ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов... С. 975.

⁷¹ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu... S. 251.

Решта закидів М. Теодоровича також неточні. Князь дійсно заборонив поширення кальвінізму на території Олицької ординації, заклавши їхні церкви і молитовні осередки. Однак закрити церкви не означає позбутися вірян. Насправді, серед представників князівської клієнтели, переважно серед старших слуг, які перебували в оточенні ще його батька Миколая “Чорного”, вистачало послідовників вчення Жана Кальвіна. У своїй політичній діяльності Радзивил активно взаємодіяв із послідовниками кальвінізму. Як жмудський староста (1595-1599), він мав безпосередній вплив на призначення урядників Жмудського гродського суду, які здійснювали правосуддя в окресленому регіоні від імені свого патрона. Підстаростою (намісником) Радзивила в 1590-ті був Андрій Волович, суддею – Миколай Кеншторт, а писарем – Тимофій Кохан.

Це свідчить про те, що в справі призначення урядників відданий католик Станіслав Радзивил керувався не конфесійними міркуваннями, а іншими критеріями. Цілком ймовірно, що у “кадровій” політиці він наслідував приклад брата “Сирітки”. Миколай-Криштоф, хоча й був одним з найактивніших діячів контрреформації, не бажав втрачати давніх клієнтів Радзивилівської фамілії, до якої конфесії вони не належали б⁷². Інший приклад віротерпимості ілюструє дальший родич жмудського старости кальвініст Криштоф “Перун”. У листі до свого кузена віленського єпископа Єжи Радзивила він зазначає, що “w moich cieplicach bierzańskich Jezuitowie leczą”⁷³, причому “курс оздоровлення” проходить під наглядом тамтешнього цирульника, який не має інших пацієнтів.

Загалом, питання щодо конверсії, стосунку конфесійної ідентичності до шлюбної політики та доцільності використання релігійного фактору як індикатору взаємин у родині лишається дискусійним, і багато в чому типовим для аристократичних родин Речі Посполитої цього періоду.

Ще одним важливим аспектом релігійної діяльності Станіслава

⁷² Kempa T. Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki. S. 206.

⁷³ ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 39 зв.

Радзивила є його підтримка Берестейської унії (1596). Зокрема, йдеться про участь аристократа в луцькому депутатському сеймику 14 вересня 1598 року, на якому частина присутніх, усупереч позиції більшості, зробила заяву на підтримку “святої єдності”. Документ, укладений в Луцьку і спрямований на Люблінський трибунал, містить прохання сприяти злиттю “греческое религии наше с костеломъ римскимъ”. Його підписали 40 волинських обивателів на чолі з князями Станіславом Радзивилом та Юрієм Чорторийським⁷⁴. Примітно, що заява була першою і водночас останньою публічною акцією “Побожного” у справі підтримки церковної унії.

Отже, незважаючи на те, що батько Станіслава – Миколай “Чорний” – сповідував і підтримував кальвінізм, його сини (і деякі доньки) навернулися на католицизм (на відміну від своїх кузенів із іншої гілки дому Радзивилів), змінивши вектор політики родини. Причини конверсії лишаються не до кінця з’ясованими, однак, ймовірніше, ними були особистісні симпатії деяких членів родини Радзивилів. Разом із тим, розрив із вірою батьків, попри популярні уявлення, не означав переслідування іншовірців, що можемо простежити у випадку представників різних гілок князівської фамілії (які сповідували різні конфесії).

1.3. Освіта і закордонні мандрівки. Перш, ніж перейти до політичної діяльності Станіслава Радзивила, звернімо увагу на його виховання й освіту. Підготовка до дорослого життя відбувалася за складних умов. Як уже було зазначено раніше, майбутній олицький ординат досить рано втратив обох батьків, тож питаннями його освіти мали опікуватися призначені Миколаєм “Чорним” уповноважені особи. Нагадаємо, що за батьківським заповітом княжича мав утримувати і виховувати на 12 років старший троюрідний брат Криштоф “Перун”, однак достеменно невідомо, чи було виконане це розпорядження. На думку Генрика Люєвіча, молодий аристократ здобував

⁷⁴ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 244-245.

початкову освіту в Несвіжі “pod kierunkiem kalwińskich pedagogów”⁷⁵. Якщо врахувати, що на момент, коли Станіслав став круглим сиротою, йому було шість років, а вже у дванадцять хлопчика відправили за кордон, цілком ймовірно, що він не покидав Несвізького замку і мешкав у ньому разом з усіма братами.

У свою першу закордонну мандрівку до Ляйпціга княжич вирушив у компанії братів Єжи та Ольбрахта в 1571 році. Навчання тривало кілька літ, аж поки на заклик свого опікуна всі троє не повернулися додому (1573)⁷⁶. Наступного року, після зміни конфесії на католицизм, молодший з воєводичів продовжив студії під керівництвом віленських єзуїтів. Виїзд до Ляйпціга став єдиним, здійсненим із суто освітньою метою, себто задля навчання в університеті. Однак це не означає, що наступні подорожі аристократа не можна вважати складовою навчального процесу. За свідченням Генрика Барича, закордонні мандрівки були невід’ємним елементом усебічної освіти аристократів.

Вояжі поза межі власної батьківщини здійснювалися і з інших причин, наприклад, задля відвідин родичів або святих місць. Власне, друга закордонна мандрівка Станіслава Радзивила (1578-1579) охоплювала найвідоміші католицькі святині Італії та Іспанії⁷⁷. Зважаючи на маршрут подорожі, можна посперечатися з тим, чи дійсно вона мала винятково паломницький характер. Можна припустити, що насправді такі мандрівки мали на меті соціалізацію молодих шляхтичів, введення їх у аристократичне середовище, розширення світогляду, що не виключало також додаткових приємностей у вигляді розваг або можливостей вивчити якусь іноземну мову чи розширити свої знання через знайомство з освіченими, цікавими людьми. Подібні подорожі були дуже популярні в шляхетському середовищі, тож не

⁷⁵ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 364.

⁷⁶ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 46.

⁷⁷ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 364.

виключено, що Станіслав долучився до модної тенденції не лише з релігійних мотивів⁷⁸.

Як стверджує Барич, серед італійських міст вихідці з Речі Посполитої найчастіше відвідували Рим, а також Венецію та Неаполь. Натомість головні міста Тоскани – Флоренція та Сієна – зазвичай оминалися відвідувачами⁷⁹. Станіслав Радзивил не став винятком. Перш за все він вирушив до Вічного міста, де серед іншого побував на аудієнції у Папи Римського Григорія XIII⁸⁰. Потім відвідав Неаполь, а в червні 1578 р. прибув до Венеції, де за сприяння польського дипломата при папському дворі Єжи з Тичина отримав священну реліквію – шматочок Хреста, на якому було розіп'ято Спасителя.

Станіслав залишався у місті Св. Марка до початку жовтня. Потім він разом із братом Єжи попрямував до Іспанії, але в Мілані їм передали наказ Папи, який відкликав старшого з Радзивилів до Риму у справах. Наступний відтинок мандрів пройшов без нього. Наприкінці осені Станіслав сів на корабель в Генуї і прибув до Барселони 7 січня 1579 року. Через міста Сарагоса, Гвадалахара та Алькала-де-Енарес молодий князь дістався Мадрида. Звідси у лютому 1579 року він вирушив у паломництво до гробу Святого Якова в місті Сантьяго де Кампастлелла. На думку Г. Люлевіча, саме цей візит був головною метою всієї мандрівки Радзивила (хоча, враховуючи множинні світські візити, із цією тезою можна посперечатися)⁸¹.

На початку квітня аристократ дістався до Лісабона, де був удостоєний аудієнції у короля Енріке I Чистого. Здійснивши подорож по найвідоміших іспанських містах – Севільї, Гренаді, Валенсії та Толедо, Станіслав знову повернувся до Мадрида, маючи намір зустрітися із королем Іспанії Філіпом II. Втім, невідомо чи цей план був втілений у життя. На початку літа

⁷⁸ Найпопулярнішими для шляхти були подорожі до Німеччини, Італії, Нідерландів та Франції. Див. у Czapliński W. Długosz J. *Zycie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*. Warszawa, 1982. S. 26. Тож мандрівки Радзивила відповідали тогочасній моді.

⁷⁹ Barycz H. *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*. Wrocław, 1965. S. 80.

⁸⁰ Аудієнція у намісника престолу Св. Петра вважалася виявом особливої честі та обов'язковим світським візитом для молодих аристократів. Див. у Czapliński W. Długosz J. *Zycie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*. Warszawa, 1982. S. 26-27.

⁸¹ Lulewicz H. *Radziwiłł Stanisław*. S. 364.

Радзивил повернувся до Барселони, щоб за кілька місяців вирушити у зворотню подорож до Генуї, однак погані погодні умови змусили його зійти на берег в Ніцці. Вже звідти через Турин та Мілан князь прибув до Венеції. У листопаді він покинув Італію і, врешті, наприкінці грудня 1579 року через Відень дістався до Кракова⁸².

Як бачимо, хоча молодий князь дійсно зазирнув на своєму шляху до найвизначніших святих місць Іберійського та Аппенінського півостровів, не менше уваги він приділив також світському етикету, засвідчивши свою повагу усім найвпливовішим володарям регіону.

Як виявилось, описана закордонна подорож не була останньою в житті Станіслава Радзивила. Після участі у московській кампанії 1580-1581 рр. він знову вирушив у паломництво, почавши його з “вітчизняних” святинь. Спочатку з рідної Олики він через Львів, Ярослав та Сandomir дістався до Ченстохови. Невдовзі по тому, 16 жовтня 1582 року, Станіслав повідомив свого брата Єжи про намір вирушити у мандрівку до Німеччини та Франції⁸³. На початку 1583 року князь зустрівся з братами у Венеції. Як повідомляє Єжи з Тичина у листі до Мартина Кромера, “trzy bracia rodzeni są teraz w Wenecji..., pod koniec tego miesiąca... pan Stanisław do Franczej dla widzenia jedzie”⁸⁴. Лист написаний 15 січня 1583 року у Римі, тобто на цей момент Станіслав перебував у Венеції і, можливо, наприкінці січня вирушив до Франції. На жаль, поки що не вдалося знайти докладнішої інформації про те, чим він займався у Французькому королівстві і які міста відвідав. Відомо, що у липні 1583 року він повернувся назад до Речі Посполитої.

Незважаючи на те, що не вдалося визначити, які саме науки Радзивил опанував під керівництвом своїх учителів, він вважався однією з найосвіченіших постатей свого часу⁸⁵. Казімеж Бартошевич і Генрик Люєвіч

⁸² Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław Ibidem. S. 365.

⁸³ Ibidem. S. 364.

⁸⁴ Polski dyplomata na papieskim dworze. Wybór listów Jerzego z Tyczyna do Marcina Kromera (1554-1585) / Pod redakcją Jerzy Axera. Warszawa, 1982. S. 190.

⁸⁵ До звичного переліку дисциплін освіченого магната цього періоду належали: латина, іноземні мови (німецька, італійська, французька), знання з філософії, етики, права, історії

зазначають, що молодий аристократ опанував десять іноземних мов, хоча їх список в обох трохи відрізняється. Перший з дослідників зараховує в арсенал магната грецьку, латинську, “слов’янську”, французьку, італійську, німецьку, іспанську, угорську, турецьку й арабську⁸⁶, натомість Люлевіч вважає, що князь “poza łaciną, greką i hebrajskim posługiwał się hiszpańskim, którego używał w korespondencji, niemieckim, włoskim oraz ruskim, a podobno opanował również węgierski, turecki i tatarski”⁸⁷. Як бачимо, в обох істориків співпадають свідчення щодо латини, греки, німецької, італійської, іспанської, угорської та турецької. Мова “слов’янська” в інтерпретації Бартошевича є, вочевидь, “руською” у Люлевіча. Розбіжності бачимо і ще в двох випадках. Один із дослідників стверджує, що на додачу до цих восьми мов Станіслав володів ще й французькою та арабською, у той час як інший схиляється до татарської та гебрайської. Можна припустити, що деякі зі згаданих мов Радзивил або вивчив, або почав опановувати під час своїх мандрівок землями Священної Римської імперії, Італії, Іспанії та Франції. Знання Станіславом руської (“слов’янської”) мови, так само, як греки та латини, подиву не викликає. А от заявлене володіння угорською, татарською, а надто арабською мимоволі змушує замислитися над тим, де і для чого вони опановувалися.

Із листування Станіслава Радзивила можна помітити, що, напевне, найкомфортніше князь почувався, використовуючи польську мову. Саме нею написана більшість його приватних листів. Також не доводиться сумніватися у повсякденному використанні Радзивилом латини та руської – офіційних мов діловодства. Щодо інших, то їх використання не було спричинене поточною потребою, тож можна сказати, що інформація потребує уточнення. Не зрозуміло, на які саме джерела спиралися дослідники у своїх висновках, а тому питання про рівень знання мов і, ширше, освіченість Радзивила, можна вважати відкритим.

та риторики. Загалом, освіта була спрямована на майбутню роль аристократа у політичному та публічному просторі держави. Див. у Czapliński W. Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. Warszawa, 1982. S. 23-25.

⁸⁶ Bartoszewicz K. Radziwiłłowie. Warszawa, 1928. S. 73.

⁸⁷ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 365.

1.4. Політична кар'єра. На позір досягнення Станіслава Радзивила на кар'єрній ниві не вражають. У військовій та політичній діяльності він навіть близько не підійшов до тих суспільних позицій, які обіймали його батько Миколай “Чорний” (земський маршалок, згодом канцлер і, врешті, віленський воєвода) та старший брат Миколай-Криштоф “Сирітка” (земський маршалок, троцький каштелян і віленський воєвода). Станіслав посідав уряд великого литовського маршалка та жмудського старости⁸⁸. Тим не менше, саме Станіславове просування кар'єрними шаблями має декілька цікавих особливостей.

Перш ніж зосередитися на політичній кар'єрі князя, зазначимо, що чимало його однолітків починали сходження на олімп з участі у військових “виправах”. Якоюсь мірою ця теза підтверджується і в нашому випадку. Список військових ангажементів олицького ордината доволі скромний, проте значна активність у цій сфері не була притаманна і його братам.

В історіографії побутує думка, що Станіслав Радзивил брав участь лише в одному поході⁸⁹, що припав на завершальний період Лівонської війни (1576-1583). Йдеться про похід Стефана Баторія під московську фортецю Великі Луки у 1580-1581 роках.

Після першої подорожі за кордон Станіслав прибув у лютому 1580 року до Варшави на аудієнцію до короля. Невдовзі по тому почав підготовку до походу, а перший бойовий досвід отримав наприкінці літа, коли на чолі приватного загону взяв участь в облозі Великих Лук. Твердиня піддалася 5 вересня 1580 року. Армія Речі Посполитої далі вирушила у напрямку до Пскова. Відомо, що під стіни цієї фортеці Станіслав привів споряджений на

⁸⁸ Уряд жмудського старости, хоч виглядає скромнішим поряд із урядами інших Радзивилів, був третім за ієрархією у Великому князівстві литовському (після воєвод віленського і троцького). Див. у *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek) / Pod redakcją Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2015. S. 16-17.*

⁸⁹ Опосередковано Станіслав “брав участь” у ще одній виправі Стефана Баторія, а саме облозі Гданська 1577 року. Загін із 200 вершників був споряджений коштом усіх братів Радзивилів. Існують різні версії, однак, найімовірніше, наймолодшого княжича не було у цьому поході фізично. Люлевіч про цей епізод не згадує взагалі. *Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 109.*

власний кошт почет у 100 вершників⁹⁰. У таборі молодий магнат залишався до грудня, а потім разом із королем повернувся до Великого князівства Литовського. Як зазначає Г. Люлевіч, “гроші на участь у війні (15.000 злотих) він дістав, заставивши Даниловецький маєток”⁹¹.

Досвід перебування в поході, вочевидь, не припав Радзивилу до душі й переконав його в тому, що війську кар’єру він не зробить. Можливо, незацікавленість у військовій справі була наслідком проблем зі здоров’ям. Як уже зазначалося, невдовзі після походу аристократ вирушив у наступну закордонну подорож, однією з цілей якої могла стати потреба підлікуватися. Князь змолodu мав проблеми зі здоров’ям, і згодом задля покращення самопочуття і боротьби з “давньою хворобою” у черговий раз вирушив у мандрівку до середземноморських країн. Що саме турбувало Радзивила – встановити не вдалося. Можливо, Станіслав захворів під час свого перебування у військовому таборі. Принаймні, це може частково пояснити такий швидкий від’їзд юного аристократа за кордон і його пасивність у цьому напрямку в подальшому. Попри це, влітку 1593 року Станіслав взяв опосередковану участь у боротьбі зі степовиками, відправивши на боротьбу із ними загін у 150 вершників. Особистої участі в поході він не брав⁹².

Як уже зазначалося, у біографії Станіслава Радзивила досі був зафіксований лише один випадок його безпосередньої участі у воєнних діях, однак під час опрацювання актових книг Луцького гродського суду вдалося виявити дані про ще один епізод. У справі про розмежування маєтків Станіслава Радзивила і Миколая Семашка в грудні 1594 року зафіксоване свідчення возного Івана Покощовського про вручення контрагентам князя його відкритого листа з проханням відкладення процедури з огляду “на тую теперешною войну” з татарами, яка змусила його “до войска ку его милости

⁹⁰ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 364.

⁹¹ Ibidem. S. 364.

⁹² Ibidem. S. 365.

пану гетману коронному с почтом своимъ самъ особою своею ехати и там зъ их милости, поки того потреба укажет, мешкат”⁹³.

На жаль, невідомо, скільки часу Станіслав провів у військовому таборі та коли повернувся додому, але можна припустити, що на Волині його не було щонайменше кілька тижнів. На сеймі 1595 року, який проходив у Кракові з 6 лютого по 22 березня, Станіслав не був присутній. Перебував він в одній зі своїх резиденцій Налібоках коло Мінська, “gdzie odbywał swe rekolekcje na Górze św. Antoniego”⁹⁴. Перед королем Станіслав виправдовувався поганим станом здоров’я. Важко сказати напевне, чи відмовка князя була щирою. Можливо, напад нез’ясованої хвороби, який не дозволив Радзивилу виконувати обов’язки великого литовського маршалка, був наслідком участі в поході. Однак, його відсутність на сеймі могла мати й інші причини.

Знайдене свідчення участі Радзивила в поході проти татар, особливо якщо додати до нього вже відому інформацію про відправку своїх загонів на захист рубежів держави, дозволяє переглянути тезу про абсолютну військову пасивність Станіслава Радзивила. Князь брав безпосередню участь принаймні у двох військових виправах (проти Московії у 1580-1581 рр. і проти татар восени 1594 року). Крім того, він опосередковано долучився до боротьби зі степовиками (1593), а ще відрядив свої загони на придушення Гданського повстання (1577)⁹⁵.

Великий маршалок литовський. Після повернення з другої закордонної подорожі 1583 року Станіслав Радзивил не виявляв цікавості до політичної діяльності і “mimo namowy krewnych nie podjął starań o urząd krajczego litewskiego”⁹⁶. Навпаки, він одружився і протягом шести років не переймався питаннями побудови кар’єри. Причини, які спонукали Радзивила

⁹³ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1367.

⁹⁴ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 365.

⁹⁵ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 109.

⁹⁶ Миколай “Сирітка” заохочував брата звернутися до короля задля отримання уряду крайчого великого литовського (1586), однак, безрезультатно. Див. у Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 252.

“залишатися в тіні”, досі не з’ясовані і викликають серйозний інтерес серед вчених. Поведінка князя була нетиповою для тогочасної аристократії, у тому числі членів його власної родини⁹⁷. Насамперед Радзивили намагалися вдало стартувати на політичній арені, і лише потім починали будувати сім’ю. Можливо, у випадку зі Станіславом, зважаючи на його хворобливість, докар’єрний шлюб пов’язаний із прагненням князя спершу залишити нащадків, однак це лише гіпотеза, яка потребує доведення.

Як би там не було, у 1589 році Радзивил несподівано виявив цікавість до справи, яка вимагала від нього серйозної активності, і спробував позмагатися за право стати королівським посланцем до Риму. Хоча вибори він програв, сама участь у вирішенні питання привернула до Радзивила увагу короля Сигізмунда III Вази. Можливо, завдяки цьому, але й не без протекції брата Єжи князь Станіслав отримав свій перший уряд великого маршалка литовського, який дістався йому по суті у спадок після смерті іншого брата Ольбрахта⁹⁸. Про номінацію було домовлено 22 жовтня 1592 р., а вже через кілька днів, 28 числа, видано привілей на маршалківство, яке давало щорічний прибуток у розмірі трьох тисяч злотих⁹⁹.

Уряд великого маршалка має доволі давню історію, яка сягає XIII століття. Спершу носії цього титулу очолювали надвірні збройні сили монарха, а від початку XVI сторіччя виступали розпорядниками його ж двору. До обов’язків маршалка входило приймати гостей великого князя, слідкувати за тим, щоби кожен із них отримав належні почесті. Крім того, він супроводжував володаря у походах, разом із гетьманом встановлював ціни на продукти у таборі. Як і раніше, маршалок командував великокняжою гвардією і спеціальною “міліцією” у півтори сотні жовнірів, що слідкувала за дотриманням порядку та виконувала маршалківські доручення. Цей же

⁹⁷ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 364.

⁹⁸ Відомо, що Миколай-Криштоф переконував молодшого брата взяти участь у елекційному сеймі (обрання короля) 1587-го року. “Сирітка” збирав політичну підтримку на користь Максиміліана Габсбурга (брата імператора Св. Рим. Імперії Рудольфа II). Однак, Станіслав не прибув. Див. у Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 263.

⁹⁹ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 365.

двірський урядник концентрував у своїх руках судову владу, включно із правом карати на смерть за злочини, скоєні в місці перебування монарха. Врешті, маршалок користувався певними привілеями, наприклад, правом входу в королівські покої¹⁰⁰.

Крім того, що Радзивил розпочав кар'єру після одруження, він ще й отримав свій перший уряд у віці тридцяти трьох років, що було вже дуже пізно, у порівнянні з членами його родини та іншими представниками тогочасної магнатерії. На доведення цих слів наведемо ряд прикладів. Так, Миколай-Криштоф Радзивил "Сирітка" свій перший уряд надвірного литовського маршалка здобув у віці двадцяти років (1569)¹⁰¹, Ольбрахт Радзивил став його наступником у двадцять один (1579)¹⁰². Юрій Ходкевич, після смерті якого Станіслав отримав жмудське староство, стартував на політичній арені з уряду великого коронного крайчого взагалі у вісімнадцять¹⁰³. Справедливості ради, зауважимо, що ті титули, які отримували сучасники Станіслава у молодшому віці, були нижчими за ієрархією за той, який він отримав у свої 33 роки. З іншого боку, князь мав би більший досвід, якби розпочав кар'єру раніше, і хто знає, яких висот він міг би досягнути на початку 90-х років XVI століття.

Г. Люлевіч дає зрозуміти, що інший розвиток подій був практично неможливий, адже трирічний період виконання Радзивилом уряду маршалка не змінив його життєвих пріоритетів¹⁰⁴. Станіслав рідко перебував при дворі, особливо після від'їзду Сигізмунда III до Швеції (монарх тимчасово залишив Річ Посполиту, коли дізнався про смерть батька, і перебував поза межами держави з березня 1593 по лютий 1594 року. Король швидко залагодив свої справи і, призначивши намісником в Упсалі (тодішній шведській столиці)

¹⁰⁰ Gloger Z. *Encyklopedia staropolska*. Warszawa, 1902. T. 3. S. 188-190.

¹⁰¹ Kempa T. *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka*. S. 59.

¹⁰² Lulewicz H. *Radziwiłł Albrycht. Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1987. T. 30. S. 136.

¹⁰³ *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek)* / Pod redakcją Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2015. S. 267.

¹⁰⁴ Lulewicz H. *Radziwiłł Stanisław*. S. 365.

свого дядька, повернувся до Республіки¹⁰⁵. Напевне, недостатня політична активність Радзивила була зумовлена не лише відсутністю короля. Станіслав взяв участь лише в одному сеймі 1593 року і невдовзі по тому залишив Варшаву, повернувшись до своїх волинських володінь. На жаль, щоденник сейму досі неопублікований, тому ми не знаємо, якою була участь магната в його засіданнях. Радше, вона була пасивною, адже маршалки не входили до числа сенаторів, а до посольської ізби потрапляли тільки делегати від воєводств і повітів, яких шляхта обирала на провінційних сеймиках. Кандидатура Радзивила на жодному з них не фігурувала. На сеймі 1595 року князь був відсутній, можливо, як уже пояснювалося раніше, з об'єктивних причин.

Отже, серед нетипових рис просування кар'єрними щаблями Станіслава Радзивила відзначаємо такі: пізній старт на політичній ниві, одруження і створення родини до вступу на кар'єрні сходи, а також брак активності у виконанні обов'язків протягом посідання уряду великого литовського маршалка.

Жмудський староста. На перший погляд може здатися, що уряд королівського намісника в провінції був не надто престижним, але староство жмудське було винятком з правила. Як зазначає Анджей Рахуба, “na Żmudzi, która miała status województwa, zachowany został urząd starosty generalnego, z kompetencjami odpowiadającymi wojewodom”¹⁰⁶. Як і воєвода, староста жмудський автоматично мав право на членство у сенаті. Тож не дивно, що посісти цей уряд прагнули члени багатьох відомих фамілій Речі Посполитої обох народів, включно із першим олицьким ординатом.

У липні 1595 року Станіслав Радзивил вирішив відмовитися від маршалківства і “за порадою та підтримкою” свого старшого брата “Сирітки” просив короля надати йому жмудське староство. Ми вже згадували, що

¹⁰⁵ Radziwiłł A. Rys panowania Zygmunta III. *Athenaeum. Pismo zbiorowe poświęcone historii, filozofii, literaturze, sztukom i t.d.* / Pod redakcją Józefa Kraszewskiego. Wilno, 1848. Z. 3. S. 11.

¹⁰⁶ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek). S. 22.

раніше цей уряд обіймав Юрій Ходкевич, але після смерті магната (22 липня 1595 року) титул став вакантним. На виборчому сеймику у центральному місті краю Росейн 1595 р. Станіслав Радзивил був обраний на староство “nemine contradicente”, тобто без жодного заперечення. За даними Генрика Люлевіча, це сталося 22 вересня¹⁰⁷. Однак, у книзі Жмудського земського суду, у якій подається запис ухвали згаданого елекційного сеймику, зазначається, що цей документ “pisan na elekcji w Rosieiniach roku 1595 miesiąca septembra 23 dnia”¹⁰⁸.

Закріплення нового статусу князя відбулося 9 жовтня, коли король видав відповідний привілей, що підтверджував результати виборів. Після прийняття уряду і призначення складу городського суду Радзивил виїхав зі Жмуди 3 листопада того ж року і ніколи більше особисто там не з’являвся. Обіймав князь староство недовго – всього чотири роки.

Важливим у контексті урядування Станіслава Радзивила є визначення складу Жмудського городського суду, оскільки управління староством він здійснював дистанційно через уповноважених осіб, яких призначав особисто. Підстаростою (намісником) в 1590-ті був Андрій Волович, городським суддею – син жмудського земського судді Себастьяна Кеншторта Миколай, а писарем – Тимофій Кохан. Привертає увагу та обставина, що після призначення князя старостою у 1595 році склад місцевого уряду був змінений ним лише частково. Радзивил номінував нових підстаросту та писаря, а от суддя залишався на своєму місці ще від 1590 року, коли його призначив Юрій Ходкевич¹⁰⁹.

Цікаво, що наступний після Станіслава жмудський староста Ян-Кароль Ходкевич не замінив жодного із затверджених Радзивилом городських урядників. Андрій Волович залишався підстаростою до 1611 року, писар

¹⁰⁷ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 365.

¹⁰⁸ VUB, F. 7, ks. sądu ziemskiego żmudzkiego za 1595 r (14600), k. 300. Дякую доктору Йонасу Друнгіласу з Інституту історії Литви за можливість користуватися копією цього документа.

¹⁰⁹ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek). S. 234.

Тимофій Кохан – до 1601-го, а суддя Миколай Кеншторт – до 1615-го¹¹⁰. Така ситуація не була типовою. Зазвичай після номінації нового старости змінювався склад гродського уряду. Також не може не привернути увагу те, що наступним жмудським старостою після Ходкевича став Гієронім Волович – родич багаторічного місцевого намісника Андрія¹¹¹.

Кореспонденція Криштофа Радзивила “Перуна” вказує на те, що у період, коли уряд жмудського старости залишався вакантним, за нього точилася боротьба, і перемога цілком могла дістатися зовсім іншій людині. У листі від 23 квітня 1599 року, писаному до Станіславового брата Миколая-Криштофа “Сирітки”, великий литовський гетьман повідомляє, що має з Варшави звістку, наче “o starzestwo żmuidzkie jawnie stara pan podczaszy litewski (*Ян-Кароль Ходкевич* – М.С.), a сіcho pan pisarz Wołowicz”¹¹². Який саме з Воловичів мається на увазі? Найімовірніше, вже згаданий Гієронім, оскільки на квітень 1599 року він обіймав уряд великого литовського писаря¹¹³. Тобто Воловичі віддавна прагнули посісти “жмудський престол”.

Однак крім Ходкевича та Воловича був іще один претендент. У листі Криштофа “Перуна” до того ж адресата від 3 травня 1599 року переповідається обіцянка короля надати уряд синові гетьмана князю Янушу¹¹⁴ (примітно, що згодом жмудським старостою стане його однойменний племінник Януш Радзивил). Як зневажливо обмовляється Криштоф “Перун”, Ходкевичу пощастило отримати королівське призначення лише завдяки старанням “ксьондза Фугельвердера”. Вочевидь, мається на увазі наближений до королівської родини краківський канонік, канцлер

¹¹⁰ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek). S. 201, 224, 234.

¹¹¹ Батько Андрія Воловича Іван був братом Богдана Воловича. Останній був батьком Григорія та дідусем Гієроніма. Таким чином Гієронім Волович – двоюрідний племінник Андрія Воловича.

¹¹² ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 152 зв.

¹¹³ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek). S. 116.

¹¹⁴ ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 153 зв.

королеви Анни “Австрійки” та дипломат Станіслав Фогельведер¹¹⁵, який “był forytarzem tej sprawy... i pieniędzy nie małej summy na to pożyczył”¹¹⁶.

Конкуренція, яка розгорнулася після того, як Станіслав Радзивил “почив у Бозі”, підкреслює виняткову привабливість уряду жмудського старости у кар’єрному плані для представників багатьох потужних кланів, що діяли у Великому князівстві Литовському. Як бачимо, справа вирішувалася на рівні захисту інтересів через наближених до короля осіб. На жаль, невідомо, хто виступав конкурентами Станіслава, коли він здобував старостинський уряд. Однак деякі сліди боротьби за “жмудський престол” можна віднайти в історії його переходу від одного угруповання до іншого.

Саме з цієї причини уряд жмудського старости, а точніше персоналії, які його обіймали, заслуговують окремої уваги. Від моменту створення (1409) Жмудське староство, із невеличкими перервами, перебувало в руках потужного литовського роду Кезгайлів і передавалося практично у спадок. Спочатку уряд тримав Румбольд (Ламперт) Волімунтович (1409-1411), потім його брат Михайло, який був старостою тричі (1412-1432, 1440-1441, 1442-1448), далі нащадки останнього: син Ян (1450/1451-1485), онук Станіслав Янович (1486-1526/1527) і, врешті, правнук Станіслав Станіславович (1527-1532)¹¹⁷.

Примітно, що останній з Кезгайлів був одружений з Ганною Кішчанкою, вдовою Яна Радзивила “Бородатого”¹¹⁸. Після його смерті наступним старостою стає брат Ганни Петро Кішка (1532-1534)¹¹⁹. Напевне, саме тоді Радзивили і наклали оком на жмудський “престол”. Адже, за три роки після смерті Петра Кішки старостою став племінник його сестри Ян Радзивил (1535-1542)¹²⁰ – син Миколая на прізвисько “Amor Poloniae” і небіж

¹¹⁵ Kurdybacha Ł. Fogelweder Stanisław. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1948-1958. T. 7. S. 46.

¹¹⁶ ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 153 зв.

¹¹⁷ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek). S. 262-264.

¹¹⁸ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 17.

¹¹⁹ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek). S. 264.

¹²⁰ Ibidem. S. 264.

Юрія “Геркулеса” та Яна “Бородатого”. Новий урядник не мав нащадків чоловічої статі, і протягом майже тридцяти років після його смерті староство обіймали представники інших родів, зокрема, Ходкевичі. Однак, 1570 року жмудське староство знову посідає член Радзивилівського клану – Ян Кішка (1570-1589)¹²¹. Ця постать була неначе народжена для того, аби обійняти згаданий уряд. Дідом Яна “по мечу” був нещодавно названий жмудський староста Петро Кішка, а матір Ганна Радзивилівна народилася в сім’ї також нам відомого жмудського старости Яна¹²². Виглядає, ніби Радзивили уклали вигідний союз із Кішками, спрямований на те, аби і надалі контролювати Жмудське староство.

Після Яна Кішки уряд старости посів Юрій Ходкевич (1590-1595), перейнявши естафету в свого дядька Гієроніма та кузена Яна, які займали цю позицію раніше¹²³. Його наступником кілька років був Станіслав Радзивил, і 1599 року жмудським старостою став Ян-Кароль Ходкевич, син Яна Гієронімовича (1599-1616)¹²⁴. Останній представник роду Радзивилів на цьому уряді князь Януш був онуком Криштофа “Перуна” та правнуком Миколая “Рудого” (1647-1653)¹²⁵.

Як видно із наведеної нижче схеми, до старостування на Жмуді долучилися члени усіх гілок роду Радзивилів – нащадки Миколая “Amor Poloniae”, Юрія “Геркулеса” і Яна “Бородатого”. Постать, якій присвячено дане дослідження, належала до прямих потомків останнього. Можна висловити припущення, що попри існуючу практику королівського призначення на уряд старости, Радзивили, як й інші впливові родини, протягом кількох поколінь цілеспрямовано намагалися встановити контроль

¹²¹ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek). S. 267.

¹²² Wobe M. F. Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus... S. 22.

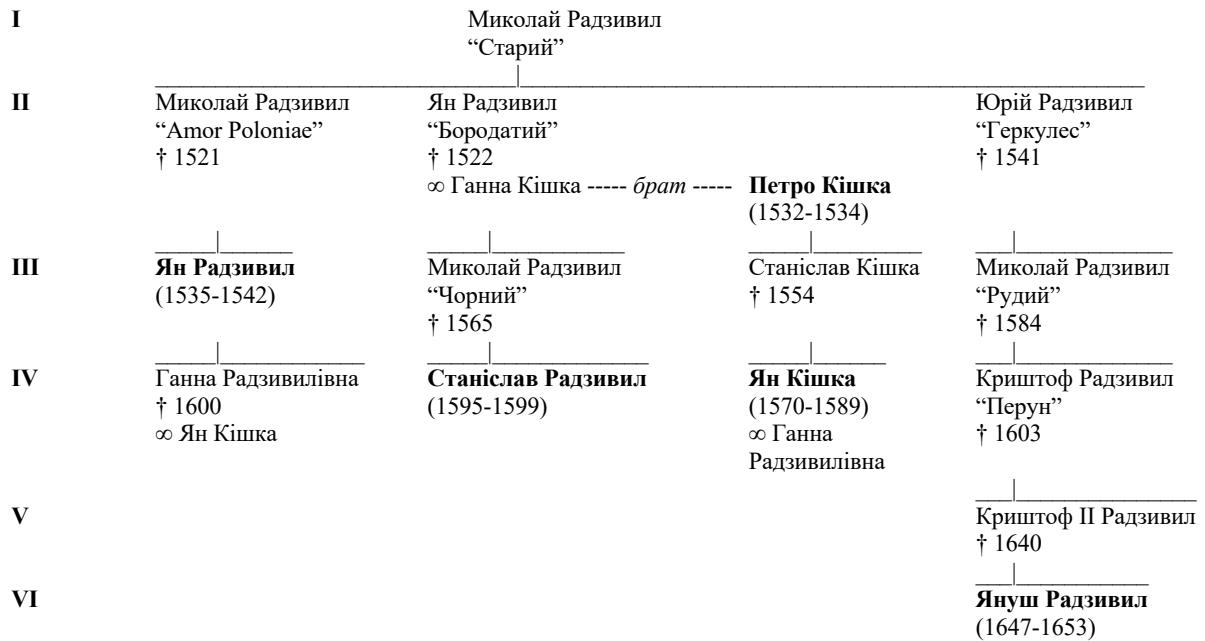
¹²³ Ibidem. S. 36. Примітно, що Єжи був одружений із Софією Радзивилівною, донькою Миколая, онукою Миколая “Рудого” Радзивила, себто, знову присутній союз між Радзивилами та іншим родом, який претендує на жмудське староство.

¹²⁴ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek). S. 267.

¹²⁵ Ibidem. S. 266-268.

над Жмуддю. Таке прагнення є цілком зрозумілим, оскільки жмудський староста був урядником сенаторського рівня.

СХЕМА ПЕРЕХОДУ ЖМУДСЬКОГО СТАРОСТВА¹²⁶ (всередині Радзивилівської фамілії)

Повертаючись до урядників, можна помітити, як деякі тутешні жмудські роди (окрім Воловичів, ще Кеншторти) намагаються закріпитися в керівному апараті староства протягом кількох поколінь. Їм не завжди вдавалося вийти на перший план та посісти уряд старости, за який змагалися переважно фамілії з інших земель, однак місцева шляхта регулярно посідала в регіоні гродські, земські та інші уряди (наприклад, тивунів).

Надзвичайно цікавим, хоча поки незрозумілим залишається питання про причини такої особливої уваги Радзивилів саме до цього краю. Помітно, що вони хотіли закріпити його за собою, але чому саме Жмудь? Нагадаємо, що головні маєтки Станіслава, а відповідно, в теорії, і його інтереси, зосереджувалися на Волині. Можливо, боротьба за Жмудь була виявом

¹²⁶ Графічна ілюстрація автора до тексту, укладена на основі “Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek)” Анджея Рахуби. Старости (із зазначенням періоду обіймання уряду) виділені жирним шрифтом.

прагнення Радзивилівської фамілії утримати лідерські позиції на всій території Великого князівства Литовського, а не лише в якомусь одному його регіоні.

Зважаючи на довгу історію взаємин Радзивилівської фамілії зі Жмудським староством, нам здається доречним припустити, що цей уряд мав для членів роду радше символічне, аніж практичне значення. Старостування на Жмуді виступає уособленням масштабних претензій Радзивилів (володіти маєтками в Короні, посідати уряд у Великому князівстві Литовському), і, як на мене, нагадуванням про їх литовське коріння. Можливо, тут також присутній додатковий символічний елемент, пов'язаний зі значенням Жмуді у державі. Однак це припущення потребує подальшого вивчення.

Отже, перебування на уряді жмудського старости було надзвичайно престижним і бажаним кар'єрним щаблем. У боротьбі за “жмудський престол” брали участь і місцеві фамілії (Воловичі, Кеншторти), і вихідці з інших регіонів (Радзивили, Ходкевичі, Кішки).

Що стосується особливостей формування тутешнього гродського уряду, вдалося встановити, що Станіслав Радзивил не повністю змінив його склад, але чому так сталося, не зрозуміло. Саме староство розцінювалося магнатом радше як символ, що слугує інтересам у рамках престижу, а не політичних амбіцій. Разом із тим, маємо пам'ятати, що отримання цього титулу – досить вагомий кар'єрний здобуток, враховуючи, що за значенням уряд дорівнював воєводському.

Однак, зауважимо, що попри неохочу заангажованість князя до політичних справ Речі Посполитої, С. Радзивил активував свої магнатські потужності задля підтримки тих політичних акцій, які його цікавили (зокрема, йдеться про підтримку Берестейської унії)¹²⁷.

¹²⁷ Крім того, Станіслав (разом із Миколаєм-Криштофом) фіксується серед аристократів-католиків, які підтримали номінацію Бернарда Мацейовського на віленського католицького єпископа. Протестантська шляхта ВКЛ, на чолі із кузеном Радзивилів Криштофом “Перуном” виступала проти. Див. у Jarmiński L. Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej w szczyłku XVI wieku. Warszawa, 1992. S. 221.

Розділ 2. Землеволодіння

2.1. Створення Олицької ординації і склад володінь аристократа

Досягнувши повноліття, Станіслав Радзивил разом з братом Ольбрахтом 4 грудня 1577 року видав Миколаю-Криштофу “Сирітці” квитанцію про вихід з опіки. Перші кроки у самостійне життя виявилися складними – важким тягарем на дітей віленського воєводи лягли досі несплачені батьківські борги¹²⁸. Крім того, братам Радзивилам необхідно було виплатити посаг своїх сестер – Софії, якій вони заборгували ще з 1570-го року, та Кристині, яка вже 29 грудня 1577 року вийшла заміж за Яна Замойського. Для вирішення цих питань у перші дні грудня 1577 року брати здійснили поділ батьківських маєтностей.

Участь у процедурі не брав один зі спадкоємців – князь Єжи Радзивил, що перебував у закордонній освітній мандрівці, і навіть задля такої великої справи не збирався повертатися з неї, як це зробив інший брат Станіслава Ольбрахт. Єжи писав, що “*zgadza się z potrzebą dokonania podziału dobr, jednak nie obiecywał swego przyjazdu, by uczestniczyć w tym akcie*”¹²⁹. Повернувшись до батьківщини, він спочатку затвердив документ, укладений братами, однак невдовзі почав висувати до них претензії. Єжи вважав, що під час поділу його майнові інтереси були не враховані. Зрештою, у серпні 1578 року брати змогли порозумітися і текст попередньо ухваленого документа залишився без змін.

Поділ батьківських маєтностей між Миколаєм-Криштофом, Ольбрахтом та Станіславом заклав фундамент для майбутнього утворення Несвізької, Клецької та Олицької ординацій. Принцип, за яким ділилася спадщина, вловити досить важко. Несвіж і Олика – два ключові центри Радзивилівських володінь, назви яких відображені у князівській титулатурі, –

¹²⁸ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. Warszawa, 2001. S. 109.

¹²⁹ Там само. S. 111.

дісталися найстаршому і наймолодшому з синів Миколая “Чорного”. Це дуже важливий момент. Якби під час поділу був врахований принцип старшинства, Станіслав за жодних обставин не посів би Олики. Швидше за все, йому дістався би Клецьк – маєток, наданий батькові за заслуги (1551)¹³⁰. Утім, Клецьк отримав старший від Станіслава брат Ольбрахт.

Можна було б припустити, що волинські маєтності становили не найпривабливішу частину Радзивилівських володінь, і що результати поділу були запрограмовані попереднім волевиявленням покійного батька. Однак, листування між Миколаєм-Криштофом “Сиріткою” та Миколаєм “Рудим” у 1569 році дозволяє дійти інших висновків. Вочевидь, Миколай “Чорний” не залишив жодних офіційних або неформальних розпоряджень щодо того, яким чином слід ділити його спадщину між синами. Миколай “Рудий” писав з цього приводу до племінника, що допоки його молодші брати не досягнуть повноліття, “nie wiedzieć komu z was czterech Ołyka, komu się Nieswiż, któremu się Kleck dostaną”¹³¹. Звідси випливає, що поділ не був узгоджений заздалегідь, а Олика серед усіх маєтків померлого віленського воєводи займала чільне місце. Миколай-Криштоф прагнув контролювати її, як тільки став повнолітнім. Зрештою, щойно цитований лист Миколая “Рудого” був написаний у відповідь на бажання Миколая-Криштофа, не чекаючи поділу з братами, прийняти присягу від олицької шляхти-ленників. Стрий радив небожу не поспішати, аби слугам фамілії не довелося виголошувати присягу двічі, позаяк не відомо, хто з княжат “na Wołyniu dział losem abo prawem weźmie”¹³².

Виглядає на те, що вибір старших братів був продиктований географічним розташуванням маєтків. Беручи до уваги кар’єрні міркування, вони обрали володіння у Великому князівстві Литовському – на історичному просторі функціонування роду, де його вплив був потужніший. Тобто, принцип старшинства при поділі маєтків спрацював, однак, деякі з братів

¹³⁰ Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 309.

¹³¹ ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 46 зв.

¹³² Там само. Арк. 47.

“Побожного” обрали не престижніші за статусом батьківські володіння, а стратегічно найбільш вигідні для їх політичних амбіцій.

У будь-якому разі, Станіслав Радзивил одержав у спадок значні маєтності на Волині, а саме ключі з центрами в Олиці, Хорлупі, Радивиліві, Немирові над Бугом та Яблонній¹³³. З “посагової облігації” Станіслава 1577 р. дізнаємося деякі деталі стосовно успадкованих князем володінь. Зазначається, що Радзивилу дістався “замок Олика з местом, фольварками и волость, Хорлуп з местом и волость, замок Радивилів з местом, фольварком Немировом и волость”¹³⁴, а також Яблонна і данники¹³⁵ з пущею¹³⁶. Також, молодшому князю дісталися деякі володіння на території Великого князівства Литовського, а саме: Негневичі на Новгородщині, Налібоки на Мінщині, Даниловичі під Ошмянками, а також Гардинівський та Будилівський двори Мерецького маєтку, що у Віленському воєводстві. Докладніше про ці володіння йтиметься далі.

Майже за десятиліття після поділу маєтків володарі Несвіжу, Клецьку та Олики вирішили утворити із них ординації (або майорати). У такий спосіб Радзивили прагнули запобігти подрібненню своєї спадщини. Як зазначає Александер Мелень, Радзивилівські маєткові комплекси стали першими в Речі Посполитій ординаціями у “фактичному значенні цього слова”¹³⁷.

Творці ординацій прагнули, аби “uczciwe nabycie przodków naszych i nas samych całe i zupełnie w domu naszym radziwiłłowskim zostawało”¹³⁸. За

¹³³ Т. Кемпа помилково визначає Яблонну, розташовану на Волині, як маєток на Підляшші. Див. Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 223.

¹³⁴ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XI. nr 354, sygn. 68. S. 35. Оскільки інформація про Радивилівську волость представлена у джерелах вкрай фрагментовано, про фольварок у Немирові відомостей раніше не зустрічалося.

¹³⁵ Категорія селян, яка сплачувала натуральну ренту продуктами своїх промислів. Див. Енциклопедія історії України: У 10-ти т. Київ, 2012. Т. 9. С. 514-515.

¹³⁶ Т. Кемпа, перераховуючи маєтки Станіслава, визначає “Данники” і “Пущу” як населені пункти. Однак, ймовірно йдеться саме про селян-данників та пущу як про угіддя. Див. Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 223.

¹³⁷ Автор зазначає, що протягом другої половини XV – поч. XVI ст. фіксуються спроби утворити ординації деякими польськими фаміліями. Однак, Радзивилівські майорати стали першим успішним довгостроковим проектом. Meleń A. Ordynacje w dawnej Polsce. *Pamiętnik Historyczno- Prawny*. Lwów, 1929. S. 7-9.

¹³⁸ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 230.

умовами фундаційного акту, майорат мав передаватися у спадок лише по чоловічій лінії¹³⁹. У тому разі, якщо один із Радзивилів не мав нащадків чоловічої статі, всі маєтності повинні були перейти у власність братам або племінникам ордината. Додатково зазначалося, що маєтності слід розділити порівну між рідними братами небіжчика, якщо тільки той не розпорядився в заповіті передати увесь комплекс одному з братів¹⁴⁰. Одразу зазначу, що у випадку з володіннями Станіслава остання заувага виявилася не актуальною. Усі три брати-засновники ординацій мали нащадків чоловічої статі.

Право ординації передбачало, що коли одна з гілок роду повністю згасала, володіння передавалися нащадкам іншої за старшинством. Саме так і сталося у випадку Олицької ординації. Після смерті синів Станіслава їхні маєтки опинилися в руках представника старшої Несвізької гілки роду Міхала-Казимира, який був онуком Миколая-Криштофа “Сирітки” (1656)¹⁴¹. У випадку вимирання всіх трьох відгалужень фамілії, останній ординат мав самостійно вирішити, кому заповісти свої статки. Майорат не можна було продати, а віддати в заставу чи оренду дозволялося лише четверту частину усіх окреслених спеціальним правом маєтностей. Окремим пунктом зазначалося, щоб “głównych i przedniejszych dóbr Ołyki, Nieświeża, Mira i Klecka nigdy żaden na wieczność sprzedawać i wszelakim sposobem pozbywać się nie mógł”¹⁴².

На таких умовах, згідно з фундаційним актом, підписаним у Несвіжі 20 липня 1586 року, Миколай-Криштоф, Ольбрахт та Станіслав утворили три ординації. Документ не містив докладного опису земель, які увійшли до їх складу. Можливо, це було зумовлене тим, що документ надавав статус майорату тим землям, які брати вже поділили між собою раніше. Король

¹³⁹ Окремо відзначалося, що, хоча члени фамілії жіночої статі не можуть успадкувати майорат, дружини не мають бути обділені віном, а усім дочкам належить забезпечити рівний посаг. Див. AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XI. nr 354, sygn. 66. S. 377.

¹⁴⁰ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XI. nr 354, sygn. 66. S. 377.

¹⁴¹ Wobe M.F. Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationis ab antiquo servatis picturis desumptae. Nesvisii, 1758. S. 142.

¹⁴² AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XI. nr 354, sygn. 66. S. 378.

підтвердив фундаційний акт 16 серпня того ж року, а в 1589-му його затвердив і сейм.

2.1.1. Олицька волость

Спробуємо розібратися докладніше, які ж маєтності дісталися олицькому ординату та яких змін вони зазнали протягом його порядкування. Ядро володінь Станіслава Радзивила розміщувалося на території Луцького та Кременецького повітів Волинського воєводства. З їх внутрішнім поділом ситуація цікава. З формальної точки зору, якщо відштовхуватися від фіскальних документів (“поборів”), маєтності князя Радзивила були об’єднані у дві волості – Олицьку та Радивилівську¹⁴³. Втім, у судових актах та княжих данинах на маєтки слугам іноді згадуються землі, які належали ще до Хорлупської волості (див. додаток 5). Йшлося про куш сіл на захід від Олики, що компактно розташовувалися навколо Хорлупа. Про причини їх тимчасового виокремлення в осібну адміністративно-територіальну одиницю докладніше згадаємо далі.

Фіскальні документи останньої чверті XVI ст. дозволяють приблизно реконструювати склад і рівень заселення маєтностей Станіслава Радзивила. Задля досягнення цієї мети використовуватимуться поборові реєстри Волинського воєводства 1570, 1577, 1579, 1583 та 1589 років¹⁴⁴. Незважаючи на фрагментарність вцілілої податкової інформації, цю вибірку можна вважати доволі репрезентативною. Дані за перелічені роки дозволяють прослідкувати зміни у складі волинських землеволодінь Радзивилів за різні часові відтинки (період опіки Станіслава, доба одразу після поділу батьківської спадщини і перше десятиліття після нього)¹⁴⁵. На жаль,

¹⁴³ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejstry podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 74, 134.

¹⁴⁴ Повна інформація із податкових реєстрів викладена у додатку 3.

¹⁴⁵ У джерелах згадується намагання у 1595-му році сплатити волинський побор кн. С. Радзивилом через служебника Яна Олександровича. Внести кошти не вдалося через відсутність поборці на місці. Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 456 зв.

найпізніший поборовий реєстр датується 1589 роком, тому достеменно не відомо, якою була ситуація у маєтках князя в останні 10 літ його життя. Брак відповідних матеріалів частково компенсується свідченнями, зібраними в актових книгах судових установ Луцька та Кременця.

Видається необхідним підкреслити, що у володіннях Радзивила була введена устава на волоки, на відміну від, наприклад, маєтків Костянтина Острозького, розташованих по сусідству і поділених на дворища¹⁴⁶. Як зазначає Ірина Ворончук, у другій половині XVI сторіччя на Волині розпочалося переведення земель із дворищної на волочну міру. Стартував цей процес із королівщин, а от у приватних комплексах зміни відбувалися повільніше, і станом на 1580-ті обидві системи існували паралельно¹⁴⁷. У маєтках Радзивилів реформа була проведена ще до 1570 року¹⁴⁸, тобто, в усіх аналізованих нижче поборах маєтки обмірюються у волоках, що значно спрощує представлення динаміки змін у князівських володіннях.

До незручностей аналізу поборів за різні роки належить відсутність певного уніфікованого способу оподаткування і запису даних про нього. Поборці (збирачі податків), які переважно були вихідцями з місцевої шляхти¹⁴⁹, не мали “stałych podstaw przy rozkładzie podatków; za wiele

¹⁴⁶ Дворищем називалося велике селянське господарство. Воно не обраховувалися конкретними земельними мірами (оскільки податок сплачувався не з землі, а з господарств), тож площа могла суттєво коливатися. За сучасними підрахунками дворища на Волині займали в середньому від 80 до 120 га землі, причому враховувалися і вже освоєні, і “перспективні” території. Дворищна система була заснована на принципі освоєння вільної землі, тож чим більшою була чисельність населення дворища, тим більшу територію вони обробляли. Унаслідок аграрної реформи Зигмунта Августа (1557), відомої як “Устав на волоки”, почалося переведення дворищних господарств на волочну міру. Кожне дворище обмірювалося, після чого “селянським господарствам надавались однакові за розміром стандартні земельні ділянки – волоки”. Це значно полегшувало оподаткування. Див. у Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. С. 218-221.

¹⁴⁷ Ворончук І. До питання про соціально-економічне становище Волині в першій половині XVII ст. *Journal of Ukrainian Studies*. 1992. Vol. 17, № 1-2. Р. 97-98.

¹⁴⁸ Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. 19. S. 15.

¹⁴⁹ Волинськими поборцями у досліджуваній період були: Олександр Жоравницький (1570), Федір Рудецький (1577), Федір Загоровський (1579, 1590), Іван Хрінницький (1583), Михайло Линецький (1591), Богуш Гараїн (1593), Василь Болбас-Ростоцький (1595), Микола Семашко (1597), Олександр Семашко (1598). Див. AGAD. ASK I – Rejestr

zostawiono ich własnemu widzeniu rzeczy, ich własnej uwadze i ocenie”¹⁵⁰. Поборові ухвали сейму, в теорії, разом із сумою та формою оплати, мали пояснювати механізм оподаткування. Однак, у реальності поборці виконували настанови сейму доволі приблизно, орієнтуючись на регіональні особливості.

Перш ніж перейти до аналізу податкових реєстрів Олицької волості, звернемося до питання провенансу маєтків у її складі. Зокрема, як вони дісталися родині Радзивилів, яким був оригінальний склад волості та її приблизна залюдненість до моменту, коли комплекс потрапив у руки князя.

Центром володінь жмудського старости було місто Олика. До рук Радзивилів воно разом із навколишніми землями потрапило через шлюбні зв'язки. У XIV ст. цей маєток, як і Несвіж, належав роду Монтигирдовичів. Як зазначає Станіслав Томкович, “był to ród możny na Litwie, jednego pochodzenia z Gasztoldami”¹⁵¹. У XV сторіччі донька троцького воєводи і великого литовського гетьмана Петра Монтигирдовича “Білого” принесла ці землі як частину свого посагу родині Кишок. Її онука Ганна Кишка вийшла заміж за Яна I Радзивила “Бородатого” (див. додаток 2), і тим самим приєднала Олику та Несвіж до його володінь. Першим з нащадків подружжя, який почав називати себе “паном на Олиці”, був Ян Янович († 1551)¹⁵². Після смерті аристократа ці землі дісталися його брату Миколаю “Чорному”, який, зосередивши у руках всі статки своєї гілки роду, першим ужив титулу “пана на Олиці, Несвіжі і Клецьку”¹⁵³.

Щодо питання визначення статусу Олики, то офіційно до 1564-го року це поселення, хоч і стабільно вириналило у джерелах (зг. 1523, 1539, 1550 р.), однак не називалося містом. Незважаючи на це, протягом першої половини

podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 1, 202; ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1201; Спр. 39. Арк. 391; Спр. 44. Арк. 893; Спр. 46. Арк. 532; Спр. 50. Арк. 738; Спр. 54. Арк. 692.

¹⁵⁰ Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. 19. S. 4.

¹⁵¹ Tomkowicz S. Ołyka (29 rycin w tekście i 2 tablice). *Prace komisji historii sztuki w Polsce*. Kraków, 1923. T. 3. S. 2.

¹⁵² Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2. С. 972.

¹⁵³ Tomkowicz S. Ołyka. S. 2.

XVI століття Олика мала протоміський характер, зокрема через наданий привілей на проведення двох ярмарків на рік, який Ганна Кішка отримала 1523-го року¹⁵⁴. Офіційно Олика набула статусу міста, отримавши магдебурзьке право завдяки Миколаю “Чорному”, який одержав відповідний господарський привілей (1564)¹⁵⁵.

Більшість міст і містечок досліджуваного періоду мало чим відрізнялися від сіл у сенсі логіки організації простору чи розселення людності. Тим не менш, вони мали певний набір споруд, що вирізняв їх на фоні решти поселень. Традиційним набором атрибутів міського осередку була резиденція власника (в ідеалі – замок), храм та ринкова площа, де знаходилося економічне ядро міста, а від середини XVI ст. також ратуша і в’язниця¹⁵⁶.

Олицький замок був закладений батьком першого олицького ордината близько 1564 року¹⁵⁷. До моменту його переходу в руки Станіслава будівництво резиденції завершилося. Твердиня була одним із перших замків бастионного типу на Волині і належала до найпотужніших фортифікаційних споруд регіону.

Про олицькі костели й церкви вже йшлося в попередньому розділі роботи в контексті фундаційної діяльності князя Станіслава. Нагадаю, що у столиці ординації знаходилося три католицькі святині¹⁵⁸ – костели Св. ап. Петра і Павла (1460 р.)¹⁵⁹, Св. Хреста (1598 р.)¹⁶⁰ та Св. Трійці (відомий щонайменше з 1587 р.)¹⁶¹. Православний храм у місті був один – церква Св.

¹⁵⁴ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 46.

¹⁵⁵ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 129.

¹⁵⁶ Олицька ратуша зг. у 1610-му, а в’язниця у 1600 р. Див. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 106, 117, 123. Одне із передмість Олики називалося Залісоччя (зг. 1598). Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 192.

¹⁵⁷ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 2. С. 974.

¹⁵⁸ А. Заяць зазначає про існування лише одного храму в Олиці – костелу Св. Трійці, що не є дійсним. Див. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 120.

¹⁵⁹ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 792.

¹⁶⁰ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu... S. 257.

¹⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 20.

Трійці. Хоча в історіографії вона згадується лише у 1596-му році¹⁶², у волинських поборах 1579 та 1583 років фіксується сплата податку олицьким “попом” (див. додаток 3, таблиця 1). Враховуючи що церква Св. Трійці – єдиний відомий православний осередок у м. Олиці, можна припустити, що вона виступає платником цього податку. Звідси приходимо до висновку про існування храму вже у 1570-ті роки.

Згідно з привілеєм 1523 року, в столиці володінь Станіслава Радзивила двічі на рік проводилися ярмарки. На деякі деталі щодо їх організації натрапляємо у справах Луцького гродського суду. Заява волинського митника Мойсея Фелікса про збитки від проведення олицького ярмарку паралельно із луцьким датується 5 жовтня 1595 року. Скаржник жалівся, що через це в головному місті воєводства “жадных товаров турецких, ани купцов не видел”, та й “тутошних купцов, полских и литовских, бардзо мало было”¹⁶³. Звідси висновок про те, що олицький ярмарок відвідували не лише торговці з різних куточків держави, а й іноземці. Із заяви від 9 червня 1599 року дізнаємося, що сатіївські бояри, слуги та селяни князя Олександра Острозького напали на олицьку ярмаркову охорону¹⁶⁴. Олицькі ярмарки відбувалися влітку та восени. За поодинокими згадками в джерелах можна припустити, що їх початок припадав на латинські свята Зіслання Святого Духа (Св. Трійцю) та Св. Архангела Михаїла.

У вцілілих поборах за 1570, 1577, 1583 та 1589 роки дані щодо міста Олики оформлюються по-різному. Наприклад, у поборі 1570 року, який сплачувався від імені князів Радзивилів їхнім слугою Гектором Ковачинським¹⁶⁵, Олика описується у документі не окремо, а разом із усіма селами Олицької волості. Тим не менш, деяку спеціалізовану інформацію щодо столиці можна віднайти (див. додаток 3, таблиця 1).

Перше, що привертає увагу при порівнянні поборів за різні роки, – це

¹⁶² Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 710.

¹⁶³ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 404.

¹⁶⁴ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 479.

¹⁶⁵ Докладніше про урядників Олицької ординації йтиметься в наступному розділі.

те, що у 1570 і 1577 рр. Олика обмірюється у півволоках, а у 1579 і 1583 у волоках. Різниця показова, адже це означає, що площа міста із 105 і 117 півволок збільшилася більше ніж вдвічі – до 210 і 224 півволок – всього за кілька років. У реєстрі 1589-го року¹⁶⁶ зазначається, що з міста Олики зібрано побор зі 105 волок (210 півволок), тож як бачимо, тенденція збережена, хоч розміри дещо скоротилися у порівнянні із 1583 роком та повернулися до стану 1579-го. Чому кількість півволок у перші два роки настільки несхожа на кількість волок у наступні – цікаве питання. Тут явно не йдеться про випадкову помилку. Можливо, усім міщанам одночасно і автоматично збільшили їхні наділи після татарської руйнації на Волині 1578-1579 рр., і внаслідок цього вони із півволочних стали волочними¹⁶⁷.

Із забудовою міського простору протягом 1570-1583 років відбуваються різноманітні метаморфози. Кількість ринкових будинків (за ринковій площі), зростає стабільно, хоч і не радикально, натомість кількість вуличних будинків у межах міста і, відповідно, вулиць скорочується. Паралельно із цим активно розростаються передмістя. Їх заселення може свідчити про постійний притік нових мешканців до центру ординації. Загальна кількість міської забудови зростає у проміжку між 1570 і 1577 роком, скорочується 1579-го приблизно на 15% (у зв'язку із татарськими набігами), та знову починає стабільно підніматися. Вирахувати чисельність міського населення, навіть знаючи приблизні показники числа осіб у міщанській родині (для Волині ця цифра становить у середньому 6,3 особи) доволі складно. У міських будинках часто проживали кілька родин одночасно, тож кількість помешкань не відображає реального числа жителів¹⁶⁸. Однак, якщо взяти до уваги мінімальні показники (по одній

¹⁶⁶ Побор 1589-го не включений до додатку 3. Таблиці 1 через відсутність деталізації даних (заначена лише площа міста).

¹⁶⁷ У 1578-му році Олицькі маєтності були звільнені від податків у зв'язку зі збитками (спустошенням та спаленням ґрунтів), спричиненими татарськими набігами. Див. у *Źródła dziejowe*. Т. 19. S. 78.

¹⁶⁸ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст... С. 301-304.

родині на будинок), то у столиці Олицької ординації в різні роки проживало від 1500 до 2000 осіб.

Також, маємо інформацію про різні категорії населення, що проживали в місті. Порівнюючи податкові реєстри, помічаємо, що число ремісників і коморників¹⁶⁹ стабільно збільшується. Те, що в пізніших реєстрах (1579, 1583 та 1589 років) у міському господарському просторі окремо виділяються пекарі, соляники, дударі (тобто, ремісничі категорії), свідчить про те, що вони працювали поза міськими цехами і оподатковувалися в приватному порядку¹⁷⁰. На жаль, на докладну інформацію про міські цехи поки що натрапити не вдалося.

Коротко зауважимо про інформацію щодо промислів, якими займаються містяни Олики. Так у податковому списку за 1570 р. зазначені 6 котлів для виробництва горілки. У поборах за наступні роки такої позиції немає, але місто сплачує чопове¹⁷¹ у 1577 (60 флоринів) та у 1589 (150) році, яке значно збільшується протягом цього десятиріччя. Ймовірно, до суми цього податку, крім іншого алкоголю, входить і виробництво горілки¹⁷².

Із наявної у поборах інформації, можна зробити висновок, що попри часом нестабільну ситуації у регіоні (спричинену татарськими набігами) розміри, стан залюдненості та міське господарство Олики стабільно зростають¹⁷³.

Спираючись на дані податкових реєстрів та судових документів, спробуємо прослідкувати, як змінювалася територія і ступінь залюдненості Олицької волості від 1570-х до 1590-х років (див. додаток 8). Ядром цього

¹⁶⁹ Не мають власної землі, наймуться. Живуть “у коморі” в чужому господарстві.

¹⁷⁰ У невнесеному до таблиці поборі (1589) зазначається, що з міста Олики від ремісників, коморників, перекупників, пекарів, соляників, дударів та “від одного попа” зібрано всього 27 флоринів. Ця сума мало чим придатна для аналізу, але принаймні відомо, що всі ці категорії населення присутні в міському просторі.

¹⁷¹ Źródła dziejowe. T. 19. S. 63, 151.

¹⁷² Податок із міщан за виробництво спиртних напоїв. Див. Енциклопедія історії України: У 10-ти т. Київ, 2013. Т. 10. С. 554.

¹⁷³ 1595-го року згадується намагання сплатити волинський побор кн. С. Радзивилом через служебника Яна Олександровича. Внести кошти не вдалося через відсутність поборці на місці. Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 456 зв.

маєткового комплексу були землі, успадковані віленськими воєводичами від свого батька. Станом на 1570 рік у складі волості зафіксовано всього десятків сіл: Берестяни¹⁷⁴, Водиради¹⁷⁵, Дідичі¹⁷⁶, Дубища, Сільники¹⁷⁷, Ставок, Хром'яків, Цумань та, можливо, Омеленик¹⁷⁸. До 1577-го року, тобто на момент поділу маєтностей між братами і посідання Олицької маєтності Станіславом, останній маєток був замінений на Пальче. Уже після смерті Миколая “Чорного” Радзивили набули Хорлуп, який початково належав Луцько-Острозькій православній єпархії¹⁷⁹ і був виміняний 1574-го року¹⁸⁰ у владики Йони (Борзобагатого-Красенського) на маєток Фалимичі¹⁸¹.

Можливо, намагання виокремити Хорлуп та куш сіл довкола нього в підпорядковану Олиці “субволость” під час поділу маєтностей 1577 року і пізніше протягом 1580-х – 1590-х років частково ґрунтується на нещодавній “історичній пам’яті” про окремішність цього маєтку. Зрештою, Хорлупський ключ був одним із найбільших комплексів, інтегрованих до складу Олицької волості. Відомо, що в ньому був великий фільварок і навіть замок (зг. 1569). Без сумніву, це укріплення поступалося потужністю Олицькій твердині і було, швидше за все, дерев’яним, однак подібних споруд у волинських

¹⁷⁴ Маєток Берестяни був придбаний Миколаєм “Чорним” у 1555-му році у Григорія Ходкевича (разом із млином) за 800 кіп литовських грошей. Раніше належав дружині Г. Ходкевича – Катерині Вишневецькій. Див. у Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 307.

¹⁷⁵ Села Водиради і Ставок були набуті Миколаєм Радзивилом від князя Олександра Сангушка-Кошерського (також 1555 року). Див. у Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 308.

¹⁷⁶ Села Дідичі, Дубища, Цумань та Хром'яків належали до оригінального складу Олицької волості, яка дісталася віленському воєводі у спадок від його батька Яна “Бородатого”. Див. у Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 308.

¹⁷⁷ Село Сильно (або Сільники) було виміняне того ж року у кн. Івана Чорторийського на маєток Сморгів (Луцького повіту). Див. у Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 310.

¹⁷⁸ Маєток Луцького повіту, який 1574-го був виміняний княжичами Радзивилами на Пальче (із добр Жидичинського архімандрита). Див. у Руська (Волинська) метрика. Регести документів коронної канцелярії... Київ, 2002. С. 258.

¹⁷⁹ Згадується у власності луцького владики Марка Жоравницького у 1564-му році. Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 86.

¹⁸⁰ Руська (Волинська) метрика. Регести документів коронної канцелярії... Київ, 2002. С. 258.

¹⁸¹ Маєток пожалуваний Миколаю “Чорному” королем (1558). Див. Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 308.

маєтках Радзивилів не так і багато. Існують свідчення про те, що замочок у Хорлупі існував ще в 1609 р.¹⁸².

У поборі 1570-го року згадується маєток Яблонна, який також перейшов княжичам Радзивилам від віленського воєводи. Хоча Яблонна (у розмірі 35 півволок) знаходилася на території Луцького повіту, та у пізніших поборах приписана до Олицької волості, податок за неї чомусь вносив урядник маєтку Фалемичі (Володимирського повіту)¹⁸³. Можливо, це село початково належало до фалемичького двору.

Станом на 1577 р. в Олицькій волості фіксується три десятки сіл, тобто втричі більше, ніж в 1570-му. Навряд чи їх осадження відбулося за такий короткий термін, швидше йдеться про неповні дані поборців, внесені до давнішого з двох податкових списків.

Завдяки податковим реєстрам 1577, 1579 та 1583 років можемо простежити динаміку залюднення Олицької маєтності. Загальна кількість сіл протягом цього періоду коливалася від 30 до 32, однак зросла площа освоєних земель. Із побору 1570 року дізнаємося, що тут нараховувалося 300 селянських волок, до 1577-го їх кількість трохи збільшилася (316), до 1579 року (внаслідок татарського погрому) – трохи зменшилася (309). У 1583 році в Олицькій волості бачимо вже 339 волок підданих, які мешкали на селі (див. додаток 3).

Площа волоки у середньому становила 24 га (відповідно, півволоки – 12 га, чверть – 6), тож загальна територія підолицьких маєтків Радзивила коливається у середньому від 7200 до 8200 гектарів землі. Згідно із підрахунками І. Ворончук, у середньому на одну волоку припадали одна селянська родина, 5-8 осіб¹⁸⁴. Відповідно, кількість мешканців сіл Олицької волості (протягом 1577-1583 рр.) обчислюється у приблизному діапазоні від 1500 до 2700 осіб.

¹⁸² Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 134.

¹⁸³ Źródła dziejowe. T. 19. S. 32.

¹⁸⁴ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст... С. 229.

Протягом усіх років найбільшими селами в підпорядкуванні Олики лишаються Дідичі, Довгошії, Мительне та Хорлуп. Склад волості є майже ідентичним у поборі 1577-го та 1583-го років, за винятком Яблонної. Вже зазначалося, що 1570-го року цей масток оподатковується окремо від олицьких володінь, а у поборі за 1577 року Яблонна взагалі не згадується. Податкові списки наступних років включають село до складу Олицької волості.

У поборі 1579-го року присутні села Городище, Селібереги та Воля Карпилівка, які не зазначені в інших роки. На згадки про два останні маєтки у складі Олицької волості натрапляємо у судових справах протягом 1590-х років¹⁸⁵. У цьому ж поборі випадає село Грим'яче (ймовірно, через малі масштаби). Додаткової інформації про село Городище поки віднайти не вдалося. Можливо, вони змінили назви або були знищені під час татарських нападів, і з того часу не відновлювалися¹⁸⁶.

Завдяки побору 1577-го року дізнаємося, які села Олицької волості виступають як замкові (столові), а які знаходилися в триманні слуг та клієнтів роду. Завдяки цьому можемо прослідкувати зміни у зем'янському землеволодінні протягом періоду порядкування першого олицького ордината. Під замковими селами розумілися осередки, які у господарчому і фінансовому плані підпорядковувалися волосному центру – Олиці – та управлялися місцевим урядником. Відповідно, прибутки із цих маєтків прямували до землевласника. Зем'янські села були приватним володінням шляхтичів-слуг магната, які жалувалися їм на умовах служби на користь

¹⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 619 зв.; Спр. 50. Арк. 673 зв.; Спр. 70. Арк. 92 зв.; Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1088 зв-1090.

¹⁸⁶ Зазначимо про динаміку двох, відзначених у поборах, категорій волосного населення. Кількість огородників коливається від побору до побору – від 114 (1570) до 81 (1577), потім падає ще більше до 62 (ця кількість зберігається протягом 1579-1583 рр.). Скорочення кількості огородників може бути наслідком татарських набігів, або переселення певної кількості людей із сіл до більш ремісничих та комерційних осередків волості. Крім того, у поборі 1570-го року фіксується 21 коморник (тобто, безземельний селянин). Ця цифра знижується до 10, а потім до 5 на початок 1580-х років. Поруч зі зростання площі землі, яку обіймають підолицькі села, це може бути свідченням освоєння нових територій селянами.

патрона (про це докладніше в наступному розділі). Замкових володінь було традиційно більше, адже на цих територіях здійснювалося господарське порядкування землевласника (зокрема, створення фільваркових господарств).

Із судових справ помітно, що протягом періоду життя першого олицького ордината кількість зем'янських сіл зростала (особливо, протягом 1580-х – 1590-х років). У порівнянні із ситуацією 1577-го року до зем'янських маєтків Береги, Дубища (малі), Жорнища, Носовичі, Посників, Романів та Чемерин додалися Пальче, Дідичі, Карпилівці, Селібереги, Бакорин, Хром'яків і Покощів, а також незафіксовані в поборах Мальзівці, Новосілки та Чорне (докладніше див. додаток 5).

Принагідно зазначимо, що певні землі Станіслав Радзивил відписав парафіяльним костелам в своїх центральних містах. Так, олицькі плебани посідали село Чемерин (зг. 1584-1596)¹⁸⁷ і частку в Ставку (зг. 1596)¹⁸⁸. Певну данину мав отримати й радзивилівський костел. Село Турчин магнат передав на забезпечення потреб олицького шпиталю (1598)¹⁸⁹. Звертаємо увагу на те, що настоятелі костелів, хоч і володіли певними ґрунтами у волості, не виконували земської служби при своєму панові, і тут нами згадані лиш для того, аби показати, хто посідав землю у володіннях Радзивила (тобто, ці села не були зем'янськими, однак прибутки із них не належали Олицькому замку).

Збільшення населення господарських осередків Волині відбувалася переважно не завдяки зростанню демографічних показників, а за рахунок селян-втікачів (нових робочих рук), які циркулювали між маєтками. Значна частина судових процесів Станіслава Радзивила, зафіксованих у Луцькому та Кременецькому гродському суді у 1580-х і 1590-х роках, стосується цих людських потоків (див. додаток 4). На жаль, у джерелах рідко фіксуються деталі переходів (куди, звідки і скільки підданих переселилося). Із матеріалів тих справ, які збереглися краще за інші, помітно, що найпопулярнішою

¹⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 1203 зв.

¹⁸⁸ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 172.

¹⁸⁹ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 290.

ціллю міграції був Хорлуп¹⁹⁰ та, меншою мірою, Олика¹⁹¹. Щодо числа втікачів – ідеться здебільшого про дві-три, іноді чотири родини. Враховуючи фрагментарність інформації, можна припустити, що в Хорлупі знаходився найбільший з волинських фільварків князя, у розвитку якого він був особливо зацікавлений¹⁹². Радзивилові успішно вдавалося переховувати новоприбулих підданих; навіть коли їх знаходили, нерідко виявлялося, що вони “за его м[и]л[ос]ти п[а]ном маршальком давност в Хорьлупе заседели”¹⁹³.

Також виявлено певну кількість справ, в яких не зазначено, куди втекли селяни, однак відоме місце покладання позову (тобто, позивачі вважали, що їхні піддані осіли саме в цьому маєтку). Такі приклади відомі для Олики¹⁹⁴, Довгошиїв¹⁹⁵ та Яблонної¹⁹⁶. Щоправда, покладання позову в Олиці не завжди є показовим – возний міг залишити виклик до суду в місцевому замку, як адміністративному центрі розлогої волості. Два інші згадувані села належать до найбільших підолицьких осередків, тож можемо припустити, що вони активно залюднювалися за рахунок селян-втікачів.

Відзначимо також динаміку зміни інфраструктури сіл Олицької волості¹⁹⁷. У поборах трапляються принагідні згадки про промисли, якими займалися селяни. Так, за побором 1570 року, у волості нараховувалося 19

¹⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 49, 429 зв.-430 зв., 1110-1111; Спр. 54. Арк. 362 зв., 569 зв.-570 зв., 651 зв.

¹⁹¹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 148, 747-747 зв., 1287-1287 зв., 1393; Спр. 54. Арк. 478 зв.; Спр. 577 Арк. 100 зв.-101.

¹⁹² Примітно, що серед “*folwarków moich ołuskich*” у заповіті Станіслав виділяє окремо лише Хорлупський, записуючи його своїй дружині Марині Мишці, див. Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła... S. 256.

¹⁹³ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 429 зв.-430 зв.

¹⁹⁴ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 117 зв.; Спр. 48. Арк. 230 зв., 645.

¹⁹⁵ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 474; Спр. 34. Арк. 1434 зв.; Спр. 45. Арк. 1013.

¹⁹⁶ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 166 зв.-167.

¹⁹⁷ У 1569 році присутня згадка про сплату князями Радзивилами податку “від 4 варів” пива з маєтку Іванчичі (Луцького повіту), який вносить олицький урядник Гектор Ковачинський. Можливо, йдеться про село, яке 1583-му згадується у власності Луцького римо-католицького єпископа (сплачується податок із виробництва пива). Невідомо, чи орендували Радзивили цей маєток, коли його позбулися і як він опинився у власності єпископії. Див. AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestry podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 174; Źródła dziejowe. T. 19. S. 79.

млинових кіл¹⁹⁸ (тобто, щонайменше 9 млинів) та 9 сільських корчем. Цікаво, що у пізніших податкових списках їх фіксується менше: 6 млинів у 1579-му та 5 у 1583-му роках. Традиційно пояснюємо різницю наслідками татарських набігів на Волинь. Щодо локалізації млинів, то у поборах 1579/1583 років млини фіксуються у Волі Олицькій (одине із млинових кіл є фоліушовим¹⁹⁹), Дідичах, Мительному, Ставку та Цумані, а також, у Чемерині (лише у 1579 р.).

Поборові списки 1579 та 1583 рр. фіксують у Дідичах та Хорлупі “попів” (у другому з цих сіл згадано одного православного священника в 1579 р. і двох у 1583-му). Відомо, що церква у Дідичах 1596 року перейшла на унію (зг. 1596-1611)²⁰⁰. На згадки щодо хорлупських храмів поки натрапити не вдалося. Із інших джерел дізнаємося, що східнохристиянські святині знаходилися і в інших селах волості: Дубищах (Монастир Св. Спаса, в унії зг. 1596-1633)²⁰¹, Водирадах (в унії зг. 1599-1637)²⁰², Романові (зг. 1603), Мощениці (зг. 1612-1630)²⁰³, Яблонній (церква Св. Параскеви, в унії зг. 1620), Жорнищах (зг. 1632)²⁰⁴.

Межових конфліктів, пов’язаних із маєтностями Станіслава Радзивила не бракувало. У справах Луцького гродського судів натрапляємо на численні згадки про наїзди, пограбування та інші ексцеси на кордонах. Варто зазначити, що перший олицький ординат напрочуд рідко виступав ініціатором конфліктів чи фігурував у них особисто.

У справах про уточнення межі конфліктним осердям виступає маєток Яблонна, на землі якого зазіхали андріївські піддані Олександра Семашка та степанські люди кн. Василя-Костянтина Острозького²⁰⁵. Іншою “контактною

¹⁹⁸ У поборах фіксуються млини на 1-2 млинові кола (тобто, жорна). 1570-го року зазначається лише загальна кількість кіл на усі села, тож точна кількість млинів невідома.

¹⁹⁹ Використовується для виготовлення сукна, а не борошна.

²⁰⁰ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 672.

²⁰¹ Там само. С. 674.

²⁰² Там само. С. 664.

²⁰³ Там само. С. 709.

²⁰⁴ Там само. С. 680.

²⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1366-1367; Спр. 53. Арк. 299.

зоною” були маєтки, розташовані у західній прикордонній смузі Олицької волості (Мощаниця, Дернь, Хорлуп, Палче, Чемерин, Новосілки, Мительне, Долгошії). Проблеми регулярно виникали на межі із маєтками князів Андрія Головні-Острожецького²⁰⁶, Юрія Чорторийського²⁰⁷, Василя-Костянтина Острозького²⁰⁸. У більшості зі справ жертвою виступали піддані Станіслава Радзивила, але й вони іноді чинили кривди в сусідніх селах. Наприклад, у 1587 році вибрали начиння з млина в селі Ботин київського підкоморія Щасного Харленського²⁰⁹.

2.1.2. Радивилівська волость

Свідчень про маєтки князя, розташовані в Кременецькому повіті Волинського воєводства, зберіглося небагато. Містечко Радивилів уперше згадується у власності Миколая Радзивила “Чорного” у 1564-му році²¹⁰. Про надання йому магдебурзького права невідомо, однак враховуючи згадки про радивилівського війта (1564)²¹¹, Андрій Заяць вважає, що цей урбаністичний центр можна зарахувати до категорії привілейованих міст²¹².

Із поборових реєстрів дізнаємося, що до Радивилівської волості належали села Немирів та Опарипеси, або Опарипси (1579)²¹³. Цікаво, що хоча останнє є більшим за розмірами та економічно потужнішим (має млин), при поділі маєтностей 1577 року Немирів спеціально виділяється серед переліку успадкованих князем Станіславом ключів. Можливо, причина в

²⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 559; Спр. 34. Арк. 208, 1297, 1357 зв.

²⁰⁷ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 148.

²⁰⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 761.

²⁰⁹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 657.

²¹⁰ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 75.

²¹¹ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 97 зв., 195.

²¹² Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 160.

²¹³ Маєтки Немирів та Опарипеси фіксуються у переліку володінь Миколая “Чорного” (1562). Тобто, обидва села дісталися першому олицькому ординату у спадок від батька. Див. у Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 310; ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 122.

тому, що у Немирові існував фільварок²¹⁴.

Із запису про розмежування Радивилівського ключа з Любицьким маєтком львівського підкоморія Миколая Жулкевського, дізнаємося, що до першого, станом на 1594 рік, належали, окрім містечка, села Немирів, Опарипеси та Глевятин²¹⁵. Останній мав бути осаджений між 1579 та 1594 роком. У судових справах лише Немирів згадується як зем'янський маєток, тож за браком іншої інформації вважаємо Опарипеси та Глевятин столовими (замковими) селами в юрисдикції радивилівського урядника²¹⁶.

Спробуємо приблизно визначити чисельність населення в цій частині Олицької ординації, спираючись на інформацію з податкових реєстрів²¹⁷. У найменш детальному з усіх поборів (1570) зазначено, що в цілому маєтковому комплексі (містечку і селах) нараховувалося 65 півволочних підданих. У самому Радивиліві податок сплачено з 25 ринкових і 123 вуличних булинки, а також 9 огорожників²¹⁸. З цього робимо висновок, що в Радивиліві існувала ринкова площа²¹⁹ і проводилися торги. Також у 1570 році міщани вже займалися виробництвом алкогольних напоїв, оскільки сплатили чоповий податок від 12 діжок меду та 60 варів пива²²⁰.

У поборі за 1579 рік²²¹ з міста Радивилова сплачено податок із 18 ринкових і 87 вуличних будинків, 10 єврейських домів та з 23 убогих халуп. Крім того, були оподатковані 10 ремісників, 10 коморників, 5 пекарів, 5 соляників/прасолів, 3 єврейські кухарки, 3 млинові кола та один піп. По-

²¹⁴ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XI. nr 354, sygn. 68. S. 35.

²¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 48.

²¹⁶ Немирів посідав служебник С. Радзивила Мацей Кузьминський (зг. у 1591-1592 рр.). Див. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 120-122.

²¹⁷ Використовуються побори 1570, 1579 та 1589 рр. У реєстрі 1578 року дані про Радивилів відсутні, оскільки у зв'язку зі спустошенням цих земель "до ґрунту" татарами, місто було звільнене від побору. Див. у Źródła dziejowe. T. 19. S. 78.

²¹⁸ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestry podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 253.

²¹⁹ Цікаво, що у Радивиліві ринкових будинків більше ніж в Олиці (податок сплачують однаковий).

²²⁰ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestry podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 276.

²²¹ Побор вносять міський писар Радивилова Мартин Красовський та міщанин Мартин Середник. Див. AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestry podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 134.

перше, фіксуємо ускладненість організації міського простору, а також зростання залюдненості та різноманітності категорій міського населення.

За реєстром 1589 року з міста Радивилова взято 22 злотих шосового податку²²², а з 27 ремісників, коморників, пекарів, соляників, єврейських кухарок, кіл млинових та від одного попа вкупі стягнуто до скарбу ще 8 злотих²²³. Важливим є те що, по-перше, зберігається варіативність міського населення, зафіксована у поборі 1579-го року. Крім того, місто сплачує 80 флоринів чопового податку, а отже міщани займалися алкогольними промислами.

Щодо кордонів Радивилівської волості, то обриси їх північно-західної та південної границь можна сформулювати на підставі аналізу акту розмежування маєтку з Любицькими добрами львівського підкоморія Миколая Жулкевського (1594) та Батковськими ґрунтами Івана й Северина Батковських (1596)²²⁴.

На північному сході Радивилівська волость межувала із маєтком Яна Жоравницького Крупцем. Дізнаємося про це із судового розгляду справи про наїзд місцевого урядника Станіслава Криницького на Опарипеський маєток князя Радзивила (1596)²²⁵. Процес тягнувся кілька місяців, аж поки справу не передано на Люблінський трибунал.

Щодо розмірів Радивилівської волості, то за єдиним деталізованим побором (1579), дізнаємося, що в Немирові та Опарипесах разом було 15 волок, а значить тут проживало від 75 до 225 осіб. Уже зазначалося, що у поборі 1570 р. уся Радивилівська волость обмірюється у 65 волоках, однак невідомо, скільки з них припадало на міський простір, тому вирахувати динаміку чисельності сільського населення проблематично.

²²² Шос – податок із власності міщан на користь королівського скарбу.

²²³ Źródła dziejowe. T. 19. S. 157.

²²⁴ ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 449-451 зв.

²²⁵ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 547-548; Арк. 605.

Села Радивилівської волості за 1579 рік²²⁶

Назва села	½ волочні ²²⁷	Огородники ²²⁸	Коморники ²²⁹	Млини (кола) ²³⁰
Немирів	13	2	—	—
Опарипеси	17	4	1	2

Щодо тенденцій залюднення території, то в судових книгах вдалося виявити кілька епізодів, пов'язаних зі втечею селян до Радивилов (див. додаток 4). Зокрема, йдеться про свідчення адвоката князя Станіслава Федора Бруяки про передачу ним трьох підданих-утікачів із дружинами, дітьми та майном Григорію Колмовському (1593)²³¹. Маємо ще один позов щодо селян між тими ж контрагентами у 1594 р.²³² Куди втекли піддані Колмовського – не зазначено, однак, можна припустити, що і цього разу йшлося про Радивилів.

Знаходимо ще три справи, де фіксується покладання позову по власника ординації у Радивиліві (значить, селяни втекли або до самого містечка, або до одного з сіл в його околиці). Перша зі справ стосується підданих володимирського підкоморія Яна Бокія-Печихвостого²³³, друга – селян Юзефа Шистовського (1594)²³⁴, а третя – людей Михайла Чеховського (1595)²³⁵. Можна припустити, що маєтки скаржників були розташовані неподалік від Радивилівської волості²³⁶. Інформація щодо втікачів, на жаль, фрагментарна, а відтак робити на її підставі висновки про активність міграції

²²⁶ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestr podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 134.

²²⁷ Із кожної півволоки сплачується по 15 гр. податку.

²²⁸ Огородники сплачують по 6 гр.

²²⁹ Коморники сплачують по 2 гр.

²³⁰ Із одного млинового кола сплачується по 24 гр.

²³¹ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 98 зв.

²³² Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 141 зв.

²³³ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 158.

²³⁴ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 149 зв. Ймовірно, ця справа не була завершена, оскільки Ю. Шистовський невдовзі помер (1595). Див. Старченко Н. Честь, кров і риторика... – Київ, 2014. С. 262.

²³⁵ ЦДІАК України. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 34.

²³⁶ Родичі обох шляхтичів – Якуб Шистовський та Криштоф Чеховський – виступають свідками на документі про розмежуванні маєтків Радивилів та Любиця. Див. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. 48 зв.

селян до володінь князя Станіслава складно. Єдине, що можна відзначити, – чисельність населення маєткового комплексу збільшувалася у тому числі й за рахунок селянських втеч, особливо активно впродовж 1590-х.

Щодо інфраструктури волості, то тут, як і в Олицькому ключі, діяли млини. Їх точну кількість складно вирахувати. Знаємо тільки, що вони стояли в Радивиліві та Опарипесах²³⁷. У центрі волості також знаходилися костел Св. Франциска (зг. 1598-1604)²³⁸ та православний храм (1579)²³⁹.

2.1.3. Маєтки у Великому князівстві Литовському

Поза межами основного масиву володінь (на Волині) жмудський староста посідав дрібніші добра в Новгородському, Мінському та Віленському воєводствах Великого князівства Литовського. На Новгородщині головним його маєтком були Негневичі. Відомо, що батько Радзивила записав їх дружині Ельжбеті Шидловецькій як виправу посагу (1558)²⁴⁰. Окрім Негневичів жінка посідала ще й Налібоки на Мінщині, заставлені їй чоловіком за 800 кіп литовських грошів (1557)²⁴¹. У переліку литовських маєтностей, які дісталися Станіславу Радзивилу за поділом 1577 року, фіксуються двори Негневичі і Налібоки, обидва із фільварком та волостю²⁴². Питання про склад і внутрішній поділ цих володінь, їх розміри і рівень залюднення потребує спеціального дослідження.

Відомо, що в Налібоках містилися мисливські угіддя жмудського старости. Т. Кемпа згадує про регулярні візити до цього маєтку Миколая-Криштофа “Сирітки”, який був затятим ловцем і сам відзначав, що “najczęściej polował w puszczy nalibockiej, korzystając z gościny swego brata

²³⁷ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestry podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 134; Опарипеський млинар зг. 1596 р. Див. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 547.

²³⁸ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 810.

²³⁹ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestry podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 134.

²⁴⁰ Негневичі належали Радзивилам принаймні з 1551-го року. Див. Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 309.

²⁴¹ Ibidem. S. 309.

²⁴² AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XI. nr 354, sygn. 68. S. 35.

Stanisława”²⁴³. Крім місця відпочинку Негневичі та Налібоки були зручним транзитним пунктом під час мандрівок до Вільна або Жмуді.

Князю Станіславу також дісталися деякі володіння у Віленському воєводстві: Даниловичі в Ошмянському повіті із містом та волостю, а також Будилівський і Гардинівський двори Мерецького маєтку. Відомо, що Даниловичі Миколай “Чорний” придбав у 1558 р. в короля²⁴⁴. Як зазначалося у попередньому розділі, Даниловецький маєток жмудський староста віддав у заставу, аби забезпечити участь у поході Стефана Баторія 1580 року²⁴⁵. На додаткову інформацію про розміри цього маєтку чи про склад волості поки що не вдалося натрапити.

Налібоки, Негневичі та Даниловичі згадуються також у заповіті Станіслава Радзивила у зв’язку із записом певних сум на католицькій святині. Князь просив опікунів викупити останній з перелічених маєтків із застави²⁴⁶.

Про Будилівський та Гардинівський двори також відомо небагато. У 1554 році ці добра у складі маєтку Мереч належали Миколаю “Чорному”. Він придбав їх у свого дядька Юрія Радзивила “Геркулеса”²⁴⁷. Гардинівський двір у джерелах більше не згадується, а про Будилівський відомо, що князь фактично ним не володів, заставивши цей маєток одразу після поділу з братами, аби виплатити свою частку батьківських боргів²⁴⁸.

На принагідні згадки про перебування С. Радзивила у своїх литовських володіннях пощастило натрапити в судових справах Новгородського та Луцького земського судів, а також у листуванні Станіслава з кузеном Криштофом “Перуном” (див. додаток 1).

²⁴³ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. S. 202.

²⁴⁴ До 1558-го року Даниловичі належали до володінь віленського католицького єпископа Павла Гольшанського. Див. Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 307.

²⁴⁵ Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. S. 364.

²⁴⁶ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu... S. 259.

²⁴⁷ У 1554-му році купівля Меречу була підтверджена королем. Однак, угода мала відбутися до смерті Юрія Радзивила 1541-го року. Див. Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł... S. 309.

²⁴⁸ На жаль, архівний документ пошкоджено саме на тому місці, де фіксується сума застави. Див. AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XI. nr 354, sygn. 68. S. 35.

Зрозуміло, що на підставі такої фрагментарної вибірки неможливо всеохопно проаналізувати присутність олицького ордината у литовських маєтках. Однак можна припустити, що часом він навідувався і до них, і до розташованих поруч судово-адміністративних установ. Поки що можемо обережно припустити, що найчастіше Станіслав приїжджав сюди у літній період.

Підбиваючи підсумки розділу, відзначимо, що утворені братами Радзивилами маєткові комплекси першими в Речі Посполитій набули статус ординацій. Незрозумілим є принцип, за яким княжичі ділили батьківські маєтності, сам же Миколай “Чорний” розпоряджень з цього приводу не залишив. Відомо, що на Олицькій добра претендував старший брат майбутнього жмудського старости Миколай-Криштоф.

Формально Олицька ординація поділялася на Олицьку та Радивилівську волості, однак, протягом усього періоду порядкування першого олицького ордината помітне намагання виділити маєток Хорлуп та певний куш сіл довкола нього в окрему волосну одиницю. Варто додати, що за життя Станіслава Радзивила динаміка залюдненості та чисельність населення волинської частини Олицької ординації постійно зростала.

Розділ 3. Клієнтела Станіслава Радзивила

3.1. Проблеми термінології та класифікації. Перш ніж перейти до огляду клієнтели князя Станіслава Радзивила, її стосунків із патроном та всередині спільноти, звернімо увагу на кілька технічних аспектів. Зокрема, розглянемо питання термінології та джерел, за допомогою яких можемо вивчати групу.

Почнемо з понятійного апарату. За семантичною логікою особи, які входять до складу клієнтели магната, є його клієнтами, однак уважніший аналіз групи показує, що вона була неоднорідною і складалася з “приятелів” та слуг, які в документах XVI ст. часто іменуються “служебниками”²⁴⁹. Генеральна різниця між цими двома категоріями полягала у тому, що перші були добровільними союзниками магната, а другі – залежними від нього агентами, які служать за грошову винагороду (“kto służy, wolność traci”)²⁵⁰.

До кола приятелів, яких ми будемо називати “клієнтами”, належала заможніша шляхта, яка в діяльності на користь покровителя спиралася на власний авторитет і витрачала власні ресурси²⁵¹. До цієї престижнішої групи потрапляли особи, чий зв’язок із паном не був офіційно оформленим, а значить стабільним; “клієнт завше налаштовувався на пошук вигіднішого патрона”²⁵².

Натомість до категорії “услугових” належали агенти, чий зв’язок із

²⁴⁹ В історіографії використовується термін “слуга”, у судових справах ці люди називаються “слугами” або “служебниками”. У цьому тексті обидва терміни виступатимуть синонімами. Див. Старченко Н. Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI - першій половині XVII ст.) *Соціум*. 2006. Випуск 6. С. 85-129.

²⁵⁰ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). *Mechanizmy patronatu*. Warszawa, 2001. S. 109.

²⁵¹ Мончак А. Нерівна приязнь. Клієнтарні взаємини в історичній перспективі. Київ, 2020. С. 305.

²⁵² Старченко Н. Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду... *Соціум*. 2006. Випуск 6. С. 86.

паном був міцніший, бо закріплений договором про службу²⁵³. Цих людей цікавив основний ресурс, яким володів патрон, – земля, а крім неї платня за службу та кар’єрні перспективи²⁵⁴. Джерела засвідчують, що до категорії слуг потрапляли люди найрізноманітнішого походження – від шляхти до підвладних панові підданих і навіть челяді²⁵⁵. За логікою “двопартійного” поділу у складі цієї групи опиняються і магнатські слуги-зем’яни, і безземельні, залежні від патрона шляхтичі, і особи “простої кондиції”.

Внутрішній поділ клієнти магнатів досі дебатується в історіографії, і можна сказати, що на сьогодні не існує її єдиної загальноприйнятої класифікації. Кінцевий результат подібних реконструкцій напряду залежить від фокусу дослідника і доступного йому матеріалу²⁵⁶.

Принагідно звернемо увагу на те, з яких джерел можна зібрати інформацію про персональний склад клієнти першого олицького ордината. На відміну від групи підтримки Криштофа Радзивила, не зберіглося докладних списків осіб з оточення жмудського старости. Ані звітних списків двірських слуг, ані документування свити князя під час подорожей, ані звітів про витрати на утримання військових слуг. З огляду на це клієнтелу магната довелося реконструювати за іншими джерелами, в яких імена його людей часто згадуються принагідно. Одним з небагатьох винятків слугує тестамент князя, в якому натрапляємо на імена різних агентів його клієнти, дані про

²⁵³ Януш Куртика, який пропонує такий розподіл, зараховує до категорії “услугових” як слуг-шляхтичів, так і осіб нешляхетського стану. Крім того, він відносить до “гонорової” клієнти і політичних агентів магната, і осілих шляхтичів у межах його володінь, і членів його родини. Див. Старченко Н. Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду... *Соціум*. 2006. Випуск 6. С. 86.

²⁵⁴ Мончак А. Нерівна приязнь... С. 305-307.

²⁵⁵ Старченко Н. Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду... *Соціум*. 2006. Випуск 6. С. 95.

²⁵⁶ Наприклад, Уршуля Августиняк, аналізуючи склад клієнти великого литовського гетьмана Криштофа Радзивила, виокремлює такі її категорії: слуги-“приятелі” (тобто клієнти), двірські, дідичні та військові слуги. Див. Augustyniak U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu*. Warszawa, 2001. S. 116-121. Така класифікація не придатна для випадку С. Радзивила, оскільки “успадковані” ним від батька (“дідичні”) слуги виконували різні функції в оточенні свого патрона – виступали управителями його маєтків, зем’янами чи, приміром, юристами. Об’єднувати їх всіх в єдину категорію недоречно.

характер пов'язання патрона із ними тощо²⁵⁷.

У цьому розділі спробуємо представити членів клієнтели князя Станіслава й охарактеризуємо їх стосунки з патроном та особами, рівними собі за статусом. Найбільше в пригоді стали матеріали гродських і земських судів, що діяли в Луцьку та Кременці. Завдяки судовим справам вдалося не лише “вполювати” агентів князя, а й дізнатися, якими були умови їх служби, з ким вони родичалися, вірянами якої християнської конфесії були²⁵⁸.

При розподілі клієнтели Станіслава Радзивила орієнтуємося на класифікацію оточення князя Василя-Костянтина Острозького²⁵⁹, оскільки вона дозволяє охопити дуже різні у функціональному плані групи пов'язаних із патроном осіб та продемонструвати присутність магната у різних сферах публічного життя за допомогою залежних від нього агентів. Таким чином, виокремлюємо наступні групи згуртованих довкола князя людей: “приятелі” (клієнти), дворяни, члени Жмудського гродського суду, управителі маєтків Олицької ординації, зем'яни, юристи та інші агенти, заангажовані до судових справ та інші слуги, чиї зобов'язання стосовно патрона не до кінця прояснені.

Одразу зауважимо, що такий варіант класифікації, хоч видається найбільш доречним, є доволі умовним. Зазначений розподіл клієнтів та слуг на категорії досить часто є нестійким, оскільки одна і та сама особа, у випадку успішної кар'єри та милості патрона, могла бути представлена

²⁵⁷ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie / Białostockie teki historyczne. Białystok, 2012. T. 12. S. 247-264.

²⁵⁸ Докладніше про конфесійний склад клієнтели див. додаток 6. Хоча серед клієнтели Радзивила трапляються послідовники східного обряду та протестанти, виглядає, що вірян латинського обряду серед агентів князя було найбільше. Втім, зауважимо, що така картина є відображенням радше стану збереженості джерел (зазвичай, обряд визначається за вцілілими заповідями шляхтичів). Крім того, оскільки заповіді фіксують конфесійну належність на момент їх укладання, у них відсутня інформація про ймовірні конверсії. Див. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 2008. С. 189, 206, 230, 527, 705, 323, 553.

²⁵⁹ Спираємося на класифікацію клієнтели за Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького. Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія 2-ге вид. Острог, 2011. С. 144-152, модифікуючи схему в залежності від віднайдених “сателітів” С. Радзивила.

одночасно у кількох групах. Наприклад, власники двірські титулів, можуть управляти маєтками свого патрона, “умоцовані” (адвокати) князя, яким він жалує маєтки за віддану службу, є одночасно його зем’янами, так само як і урядники Радзивилівських маєтків в аналогічній ситуації.

Ще однією проблемою такої класифікації є створення ілюзії логічного ієрархічного розподілу. Дійсно, різні позиції князівської клієнтели мають різний ступінь престижності. Однак, на практиці реальні взаємини патрона із залежними шляхтичами та ступінь близькості агентів до “світила” підпорядковувалися низці факторів. Одним із них є аспект “дідичності”. Попри різне походження, успадковані від батька агенти мали перевагу перед іншими шляхтичами. Родини, які поколіннями служили фамілії, мали змогу фізично та символічно закріпитися у підвладному патрону просторі, на відміну від новонабутих служебників.

Важливим фактором було й постійне перебування у світі свого пана. Хоча у нас і немає списків осіб, які супроводжували князя в його мандрівках, однак завдяки підписам на документах Радзивила можемо виокремити групу осіб, які подорожували разом із ним по різних локаціях. Серед цих осіб крім клієнтів зустрічаємо також умоцованих Радзивила або управителів його маєтків (детальніше про них ітиметься далі).

Загалом, до групи підтримки першого олицького ордината належали клієнти та служебники різного калібру, яких залежно від функцій умовно можна поділити на кілька категорій. Як уже було згадано вище, цей поділ не завжди є чітким і струнко ієрархічним.

3.2. Клієнтела С. Радзивила у стосунках з патроном і рівними собі.²⁶⁰

Незалежно від статусу та особистісних зв’язків, усі представники князівської клієнтели розраховували на його патронат. Під це поняття

²⁶⁰ Повний список клієнтели С. Радзивила представлений у додатку 6.

підпадали різноманітні функції. Перш за все, патрон розумівся як протектор, що надає клієнтелі захист та виступає “обронцем у публічній сфері”. Протегування у сенсі просування своїх агентів на здобуття титулів та урядів було важливим, однак не найбільш поширеним проявом діяльності патрона. Коли говоримо про підтримку у побудові кар’єри поза межами магнатських володінь, маємо на увазі найбільш привілейований і найменш чисельний прошарок клієнтели – “приятелів”²⁶¹.

Служебники розраховували на милість пана, яка мала виражатися у проявах опіки над різними сферами їхнього життя. Патрон мав дбати про “сателіта” у найширшому розумінні цього поняття, “одружуючи його, забезпечуючи службою дітей, забезпечуючи місцем останнього спочинку”²⁶², виступаючи опікуном дітей, дружини, маєтку свого покійного слуги”²⁶³ тощо. Крім того, слуги, попри стану приналежність, перебували під юрисдикцією свого пана. У попередньому розділі ми розглядали справи про сутички різного характеру, зокрема, пограбування чи наїзди на маєтки у складі володінь С. Радзивила чи шкоди, заподіяні його підопічними. Навіть якщо ініціатором конфлікту був не перший олицький ординат, саме він (чи його умоцований) фігурують у судових процесах, оскільки “відповідальність за шкоди, вчинені урядниками, слугами, боярами, і підданими, ніс їхній пан”²⁶⁴.

Іноді, це спричиняло дилему в суді. Порушення правових норм осілого шляхтича в теорії мали розглядатися без залучення його патрона. В інтересах учасників судового процесу, умоцовані могли використовувати шляхетство слуг магната як зачіпку для відкладення розгляду справи на підставі її

²⁶¹ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa, 2001. S. 181.

²⁶² Із представників клієнтели С. Радзивила Олександр Комар (1587), Адам Ключовський (1606), Фабіан Залеський (1610) та Ян Кобильський (1631) заповіли поховати себе при олицькому костелі Св. Трійці, в столиці володінь свого патрона. Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 19 зв; Спр. 77. Арк. 1124 зв; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 793-794, 542.

²⁶³ Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ, 2014. С. 108.

²⁶⁴ Старченко Н. Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду... / Соціум. 2006. Випуск 6. С. 91-92.

неправомірного характеру. Наприклад, позваний Станіславом Радзивилом князь Прокіп Курцевич, звинувачений у побитті та нанесенні шкод слугам олицького ордината, оскаржив позов на підставі того, що шляхтичі-служебники Радзивила мали самі вимагати правового захисту. Адвокат князя Федір Бруяка відказав, що “если може быти пан о слуги позыван, кому слуги его кривду учинят, тогда теж може пан о кривду слуги своего позвати и справедливости ему доводитьи”²⁶⁵. Тобто, патрони зазвичай активно захищали інтереси клієнти, оскільки із цими людьми був пов’язаний не лише символічний капітал пана, а і маєтки, до яких слуги-шляхтичі мали стосунок. Тож магнати мусили захищати власну “сферу впливу”²⁶⁶.

За усі милості та множинні протекції, якими патрон обдаровував свою клієнтелу, передбачалася вірність слуги, яку “часто розуміли як абсолютну особисту відданість”²⁶⁷. Однак, як свідчать численні конфлікти між патронами та служебниками, справи про “зраду” та розлучення контрагентів²⁶⁸, слуги-шляхтичі мали геть інше уявлення про обмеження власної волі владою магната. Варто наголосити, що особистісний зв’язок клієнта чи слуги з патроном, що ґрунтувався на засадах довіри, не означав закритість клієнтарної спільноти. Залежні від патрона агенти були прив’язані до нього в індивідуальному форматі, більшою чи меншою мірою. Відповідно, деякі з них могли також мати “приятельські” стосунки з іншими магнатами чи бути у них на послузі.

Звернемося докладніше до різних груп клієнти С. Радзивила та їхніх стосунків із патроном. Розпочнемо з категорії “приятелів”, якими були

²⁶⁵ Чим у результаті завершився конфлікт невідомо. Див. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 641 зв.

²⁶⁶ Наприклад, як у випадку із маєтком Пальче, яке С. Радзивил пожалував своєму адвокату Федору Бруяці. У попередньому розділі зазначалося, що до 1574-го року маєток належав до добр Жидичинського архімандрита і був виміняний Радзивилами на інше село. У 1585-му році тодішній володар сану Гедеон Балабан спробував відібрати Пальче назад. За кілька місяців олицький ординат пожалував маєток Бруяці. Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 940; Ф. 26. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 497.

²⁶⁷ Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ, 2014. С. 107.

²⁶⁸ Докладніше див. Старченко Н. Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду... / Соціум. 2006. Випуск 6. С. 104-111.

зазвичай вихідці із заможних панських родин або ж шляхтичі середньої руки, які завдячували своєю кар'єрою та майновим становищем князеві (земські урядники, сенатори, посли на сеймі та депутати до Люблінського трибуналу)²⁶⁹. До “приятелів” Станіслава зараховуємо тих, хто виступав під цим “титулом” у різноманітних випадках. Зокрема, тих шляхтичів, які згадуються у заповіті князя, виступають у якості свідків – “людей зацних” – у важливих документах (фундушах, пожалуванні маєтків слугам тощо). Йдеться про земських урядників, середньозаможну шляхту, що мала маєтки поза межами доменіальних володінь Радзивила, тобто була відносно незалежною. Ці люди “добровільно йшли на ситуативний союз, підтримували ініціативи князя” та “декларували незацікавленість у матеріальному стимулюванні своїх послуг”²⁷⁰.

У заповіті Радзивила клієнтів названо “приятелями милими і ласкавими”²⁷¹. Першим серед цих людей варто згадати волинського підчашого Криштофа Палуцького. Жмудський староста просив дружину і дітей виплатити цьому шляхтичу триста злотих і закликав пам'ятати про те, яким добрим приятелем пан Криштоф був йому за життя²⁷². З інших приятелів в заповіті названі кременецький земський суддя Януш Жабокрицький, Остафій Єлович-Малинський, Іван Шпаковський, ошмянський підстолій Ян Величко²⁷³ та Адам Сопотко²⁷⁴.

З судових справ відомо, що до клієнтів С. Радзивила також належали луцький підкоморій Ян Харленський²⁷⁵, кременецький земський писар Макар

²⁶⁹ Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького. Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. 2-ге вид. Острог, 2011. С. 145-146.

²⁷⁰ Там само. С. 147.

²⁷¹ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu... S. 261.

²⁷² Ibidem. S. 261.

²⁷³ Ян Величко названий клієнтом жмудського старости лише у заповіті. У 1630-х роках він фігурує вже як клієнт Криштофа Радзивила (сина Криштофа “Перуна”). Можемо припустити, що після С. Радзивила Величко спершу опинився у сфері впливу його кузена, а потім сина віленського воєводи. Див. Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa, 2001. S. 120, 173.

²⁷⁴ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu... S. 259-260.

²⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 26. Оп.1. Спр. 10. Арк. 187.

Ледуховський та його брат Іван²⁷⁶, Фабіан Залеський²⁷⁷ та Юрій Киляновський²⁷⁸.

Які ж послуги виконували клієнти Радзивила? У першому розділі було згадано, що князь не виявляв здібностей у політичній сфері. Однією із функцій “приятелів” магната було просування інтересів патрона у політичній системі (через посольства на сейм, депутатство на Трибуналі). На жаль, у документах поки що не вдалося натрапити на згадки про подібну підтримку, тож за браком інформації це питання лишається відкритим.

Натомість, відомо про перебування клієнтів у розпорядженні князя за інших okazій. Наприклад, у переважній більшості випадків саме клієнти засвідчують важливі документи Радзивила (такі як фундаційні записи чи пожалування маєтків слугам). Серед них усіх найбільше відзначився Криштоф Палуцький. Волинський підचाший стабільно виринає в джерелах у якості свідка “зацного” протягом 1580-х – 1590-х років²⁷⁹. Зокрема, його підпис стоїть під трьома листами про пожалування маєтків Станіславовим слугам – Яну Гораїну (1587), Мацею Дубиському (1587)²⁸⁰, Мацею Кузьминському (1591)²⁸¹, а також Войтеху Станішевському (1597)²⁸². Крім того, Криштоф Палуцький фігурує в якості одного зі свідків князя в справі про розмежування Радзивилівської волості та маєтків Миколая Жулкевського (Бродів 1593 року та Любиці у 1594)²⁸³. Його підпис міститься і на фундаційному записі князя Радзивила костелу Св. Трійці в Олиці (1596)²⁸⁴.

Серед частих підписантів документів Станіслава також натрапляємо на

²⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 22. Оп.1. Спр. 9. Арк. 48 зв.

²⁷⁷ Там само. Ф. 26. Оп.1. Спр. 5. Арк. 495.

²⁷⁸ Там само. Ф. 25. Оп.1. Спр. 37. Арк. 21.

²⁷⁹ Як уже зазначалося, “приятелі” могли вступати в контакти з різними магнатами. Хоч К. Палуцький, без сумніву, був клієнтом С. Радзивила, він тримав маєток Борблин Луцького повіту “з ласки” князя Костянтина Острозького (1593). Пізніше Палуцький продав цей маєток іншому клієнту князя Радзивила Остафію Єловичу-Малинському (1598). Див. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 352; Спр. 12. Арк. 873.

²⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 338 зв., 341.

²⁸¹ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 122.

²⁸² Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 540 зв.

²⁸³ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 440 зв.; Спр. 9. Арк. 48 зв.

²⁸⁴ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 187.

Януша Жабокрицького, який фігурує у якості свідка в справі князя Станіслава з Іваном та Северином Батковськими про розмежування Радивилов та Баткова (1594)²⁸⁵. Поруч із ним у якості свідків присутні кременецький земський писар Макар²⁸⁶ та Іван Ледуховські. Ці шляхтичі не згадані у заповіті магната, однак фіксуються серед “приятелів” князя у судових справах²⁸⁷. На відміну від багатьох поодиноких агентів князя, Ледуховські фіксуються серед клієнти першого олицького ордината усім кланом²⁸⁸.

Остафій Єлович-Малинський²⁸⁹ фігурує у якості свідка на пожалуванні частини маєтку Носовичі служебнику князя Яну Мончинському, та іншої половини цього маєтку служебнику Мартину Кобильському (1585)²⁹⁰, на наданні маєтку Пальче багаторічному адвокату Радзивила Федору Бруяці (1585)²⁹¹ та маєтку Посників служебникам Адаму та Войтеху Ключовським того ж року²⁹². Іван Шпаковський названий в колі людей князя лише в його заповіті, хоча у судових справах згадуються його контакти із іншими клієнтами Станіслава Радзивила²⁹³.

Луцький підкоморій Ян Харлинський фіксується серед клієнтів першого олицького ордината в акті фундації олицького костелу Св. Трійці

²⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 451 зв.

²⁸⁶ Цікаво, що після багаторічного урядування Макара Ледуховського (1582-1612) кременецьким земським писарем став його син Самійло Ледуховський (1612-1615). Див. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. С. 210.

²⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 88 зв, 90 зв.

²⁸⁸ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 166-172.

²⁸⁹ О. Єлович-Малинський, як і К. Палуцький, попри належність до клієнти Радзивила, фіксується у колі людей Костянтина Острозького. Див. Яковенко. Н. Дзеркала ідентичності. Київ, 2007. С. 156.

²⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 496 зв, 499 зв.

²⁹¹ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 496 зв, 498.

²⁹² Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 511.

²⁹³ Наприклад, І. Шпаковський приклав свою руку (разом зі ще одним наближеним до Радзивила персонажем Михайлом Мишкою-Варковським) до пожалування К. Палуцьким згадуваного маєтку Борблин своїй дружині (1594). Див. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 297.

(1596). Також помічаємо його присутність у складі “коаліції” Станіслава²⁹⁴ – наприклад, на пожалуванні кн. Юрієм Чорторийським костелу Діви Марії у Клевани (серед інших свідків другого документа названі сам жмудський староста і волинський підчаший)²⁹⁵.

Окрім “приятелів” князя у джерелах також згадуються кілька шляхтичів, які, враховуючи способи їх пов’язання із магнатом, мали статус служебників дуже високого рівня. Одним з них був Адам Сопотко. Помічаємо його у “радзивилівській партії”, яка виступила на підтримку унії (1598)²⁹⁶. У цій групі було вдосталь шляхти, пов’язаної з олицьким ординатом родинними чи клієнтарними зв’язками (Михайло і Абрам Мишки-Варковські, Войтех Ключовський, Войтех Станішевський, Гаврило Савицький)²⁹⁷. А. Сопотко згадується у заповіті жмудського старости у когорті “приятелів”, однак за майновим та суспільним становищем він відрізнявся від перелічених вище осіб. На відміну від решти, шляхтич був одночасно зем’янином олицького ордината (1597)²⁹⁸ та урядником Радзивилівської волості (1602)²⁹⁹. Швидше за все, його варто віднести до слуг князя (можливо, найближчих).

Серед наближених служебників згадаємо також Фабіана Залеського, який засвідчував пожалування маєтку Хрем’яків слугі Радзивила Олександрю Комару (1585)³⁰⁰, а крім того виступав зем’янином князя³⁰¹ та, за потреби,

²⁹⁴ Вже після смерті С. Радзивила помічаємо Яна Харлинського у зв’язках із іншими членами клієнтели князя. Зокрема, на сеймику волинської шляхти (1607) луцький підкоморій виступав на чолі депутатів, які рішуче підтримували призначення Остафія Єловича-Малинського на Луцьке єпископство (унійне). Див. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 120, 246.

²⁹⁵ К. Палуцький разом зі своїм патроном виступає в якості свідка у справі про пожалування князем Юрієм Чорторийським добр костелу Діви Марії у Клевани (1598). Див. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 70 зв.

²⁹⁶ Див. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 245.

²⁹⁷ М. М-Варковський – зять С. Радзивила, А. М-Варковський – син волинського каштеляна, В. Ключовський – олицький урядник, В. Станішевський – багаторічний адвокат олицького ордината, Г. Савицький – протопоп церкви у с. Дідичі (Олицької волості).

²⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1087-1088 зв.

²⁹⁹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 93.

³⁰⁰ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 495.

його кредитором³⁰². Підпис Фабіяна Залеського фігурував також на привілеї Мацею Кузьминському на частину маєтку Немирів (1591)³⁰³, розмежуванні маєтків Радивилова та Любиці (1594)³⁰⁴. Шляхтич був згаданий у заповіті патрона серед “слуг милих”, і призначався одним із тих, хто має прослідкувати за виплатою боргів тестатора³⁰⁵.

Також, в оточенні Радзивила натрапляємо на ім'я Гаврила Бронницького, позначеного “титолом” слуги ордината. Зокрема, у справі від 31 травня 1585 року про напад людей кн. Андрія Острожецького на хорлупського єврея Мошку пан Бронницький виступав в якості хорлупського урядника, який вносить скаргу до суду³⁰⁶. А у справі від 15 жовтня того ж року “служебник Станіслава Радзивила” представляв свого патрона на процедурі введення Федора Брюяки у володіння маєтком Пальче³⁰⁷. Також Г. Бронницький засвідчував фундаційний запис патрона на шпиталь міста Олики (1593)³⁰⁸. Хорлупський урядник згадувався разом із Криштофом Палуцьким в числі уповноважених жмудським старостою осіб у справі про розмежуванні Радивилова з Бродами та Любицею (1594)³⁰⁹. Крім того, помічаємо Гаврила Бронницького у компанії Юрія Чорторийського – слуга Радзивила підписався під листом-пожалуванням князем маєтків Олександрю Єничову у рахунок сплати боргу (1598)³¹⁰.

До кола наближених “до тіла” князя осіб зараховуємо його багаторічного “умоцovanого” (адвоката) Федора Брюяку. Він належав до тих

³⁰¹ Ф. Залеський посідав с. Мальзовці у заставі в 670 копах (зг. 1594). Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1386 зв.

³⁰² С. Радзивил позичає у Ф. Залеського 1200 кіп лит. гр. (тобто, 3000 зл.), записуючи борг на Жорнисцькому фільварку (1590). Див. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 222 зв.

³⁰³ ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 122.

³⁰⁴ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 48 зв.

³⁰⁵ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu... S. 259-260, 263.

³⁰⁶ Очевидно, йдеться про урядника неофіційної “Хорлупської волості” у господарському плані, адже в теорії Хорлуп підпорядковується Олиці. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 487 зв.

³⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1199-1200 зв.

³⁰⁸ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 329 зв.

³⁰⁹ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 48 зв.

³¹⁰ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 253 зв.

шляхтичів, яким пощастило зробити кар'єру на службі ордината, перейти до категорії осілої шляхти, тобто отримати землю “під королем” і стати волинським зем'янином. Окрім професійним обов'язків “умоцований” часто завіряв документи патрона. Зокрема, його підпис фігурує на фундаційному записі князя Радзивила на шпиталь Св. Хреста в Олиці (1593)³¹¹, на пожалуванні маєтків Посникова Адаму та Войтеху Ключовським (1594)³¹², Покошова Войтеху Ключовському (1597)³¹³ та Карпилівців Раїні Магнушевській (1599)³¹⁴. Про особливий статус Ф. Бруяки свідчить наявність у нього власних служебника Григорія Стаховського³¹⁵.

Серед особливих для патрона людей, однак, явно служебницького статусу, згадаємо зазначених у заповіті князя духовних осіб: олицького пробоща Яна Домброва³¹⁶, якому Станіслав заповів 200 злотих та “юргельт”, і “мого любого приятеля” ксьондза Адріана-Валентина Висоцького, що мав отримати 400 злотих³¹⁷. Останній із них, можливо, був духівником князя.

Що об'єднувало усіх цих людей? Як бачимо, до когорти наближених до князя С. Радзивила шляхтичів належали не лише представники найпрестижнішого клієнтарного прошарку – “приятелів”, але і служебники ієрархічно нижчих категорій. Фіксація цих людей у якості запрошених свідків на документах патрона важлива, оскільки це демонструє, хто із оточення Станіслава фізично перебував поруч із ним і їздив у складі свити магната.

Двірські урядники та слуги, які в теорії були найближчими до патрона, адже стабільно перебували у його оточенні, у відомих нам джерелах згадуються нечасто. Заповіт князя Станіслава містить розпорядження

³¹¹ ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 329 зв.

³¹² Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 340 зв.

³¹³ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 546 зв.

³¹⁴ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1090.

³¹⁵ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 67.

³¹⁶ Примітно, що за три роки після смерті Станіслава його син, другий олицький ординат, Миколай-Криштоф відібрав у Яна Домброва юргельт із незрозумілої причини (1602), див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 193 зв.

³¹⁷ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu... S. 261.

“sługom i komornikom zasłużone ich zapłacić”, причому декількох осіб названо на ім'я (усі вони є “юргельтниками”, тобто служать патрону на підставі договору і за платню/утримання). Наприклад, Станіславові Чалецькому мали виплатити “nad zasłużone i sukno” ще 300 злотих, Оссолінському – 100, Нецові – 60, Ковальковському – 50, Миколаєві Кобильському – 50, Янові Сокольницькому – 50, Вольському – 40, а пані Магнушевській³¹⁸ належить до кінця життя видавати “юргельт”³¹⁹. Усі коморники повинні були отримати по 20, а двірські челядники – по 5 злотих³²⁰.

Серед усіх згаданих осіб інтригує ім'я Оссолінського, який мав би належати до відомого аристократичного роду з Великопольщі. Враховуючи статус родини Оссолінських, досить дивно бачити представника такої фамілії серед двірських слуг. Однак, не виключено, що в публікації Емілії Хованської, зробленій на підставі документа з Головного архіву давніх актів у Варшаві, сталася помилка. Ірина Ворончук, яка видала цей же тестамент за копією, внесеною до луцьких земських книг, відчитала це прізвище як “Одолінський”. Неспівпадіння прізвищ прослідковується у ще одному випадку: Станіслав Чалецький у Е. Хованської³²¹ подається як Станіслав Галецький в І. Ворончук³²². Варіанти інших перерахованих прізвищ співпадають.

Як зазначає Томаш Кемпа, двірські слуги зазвичай були тісніше, ніж “приятелі”, пов'язані із патроном, оскільки “ich służba trwała w dłuższym

³¹⁸ “Пані Магнушевська” була вдова рожанського земського писаря Войтеха Магнушевського Раїна Курцевичівна, яка походила зі збіднілої князівської родини і опинилася на службі у С. Радзивила, ймовірно, після смерті чоловіка (1566). Вочевидь, вона мала значний статус серед двірських слуг князя, оскільки не лише отримала пожиттєве утримання, а й пожалування від патрона на с. Карпилівці, ставши таким чином його зем'янкою (1599). Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. С. 312; ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1088 зв.

³¹⁹ Тут під “юргельтом” розуміється щорічна пенсія.

³²⁰ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu... – S. 261.

³²¹ Ibidem. S. 261.

³²² Ворончук І. Життєві пріоритети князя Станіслава Радзивілла. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волин. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.* Луцьк, 2006. С. 35.

okresie, nierzadko była dożywotnia, a niekiedy przechodziła z ojca na syna”³²³. Таким слугою був Миколай Кобильський³²⁴, син радивилівського (1570-1578), а потім олицького урядника (1583) Мартина, який служив іще батькові Станіслава і був присутній як на похованні свого патрона у 1565 році, так і на погребі його дружини Ельжбети Шидловецької (1562)³²⁵. Згаданий, на жаль без імені, Вольський ймовірно є родичем Станіслава Вольського, який так само згадується як служебник Миколая Радзивила “Чорного” у 1551 році. Ще один представник родини Вольських – Беняш – фіксується як радивилівський вїйт (1564)³²⁶. Отже, принаймні якась частина двірських слуг дісталася Станіславу Радзивилу від батька.

Про характер стосунків урядників гродського суду на Жмуді із патроном відомо мало, однак, як ми вже згадували у розділі, присвяченому кар’єрі Станіслава Радзивила, вони були єдиними агентами в управлінському апараті Жмуді, на призначення яких староста мав безпосередній вплив. Нагадаємо, що підстаростою (намісником) Радзивила в 1590-ті був Андрій Волович, суддею – син Себастьяна Кеншторта (жмудського земського судді) Миколай, а писарем – Тимофій Кохан. Залишивши на суддівському уряді Миколая Кеншторта, Станіслав номінував нових підстаросту та писаря. Воловичі – місцева шляхетська родина, представники якої посідали різноманітні уряди у старостві, і на перший погляд вони не мають жодного стосунку до Радзивилів. Однак, підстароста Андрій та його брати Гієронім і Євстафій згадуються як слуги Миколая-Криштофа Радзивила, які в домі князя “siła chleba zjedli”³²⁷. Крім того, різноманітні представники роду

³²³ Kempa T. Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki. *Lituanos-Slavica Posnaniensia Studia Historica*. 2003. T. 9. S. 195.

³²⁴ Кобильські також належать до шляхетських родин, які служать Станіславу усім кланом.

³²⁵ Мікалай Радзівіл Чорны (1515-1565) палітык, дыпламат, мецэнат / С. М. Клімаў, А. І. Мальдзіс, З. Л. Яцкевіч. Нясвіж, 2016. С. 34.

³²⁶ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 97 зв.

³²⁷ Kempa T. Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki. S. 198.

Воловичів фігурують у якості клієнтів Миколая “Чорного” Радзивила протягом 1551-1556 років³²⁸, тобто віддавна служать родині Радзивилів.

Серед трьох гродських урядників один – Андрій Волович був вірянином латинського обряду, у той час як двох інших шляхтичів об’єднувала, крім спільного патрона, приналежність до кола послідовників вчення Жана Кальвіна³²⁹. Очевидно, що в справі призначення урядників Станіслав “Побожний” керувався не конфесійними міркуваннями, а критерієм наближеності слуг до своєї родини. Цілком ймовірно, що у “кадровій” політиці він наслідував приклад брата “Сирітки”. Миколай-Криштоф, хоча й був одним з найактивніших діячів контрреформації, не бажав втрачати давніх клієнтів Радзивилівської фамілії, до якої конфесії вони не належали б³³⁰.

Серед урядників (управителів) князівських маєтків особливе місце займали адміністратори Олицької та Радивилівської волостей – двох центральних маєтків жмудського староства. На ці позиції призначалися досвідчені, часто потомственні слуги. Так, з 1569-го року та протягом усіх 1570-х функції олицького урядника виконував Гектор Ковачинський³³¹. І він сам, і нащадки протягом тривалого часу служили дому Радзивилів – спочатку Миколаєві “Чорному”³³², потім його старшому сину. Ковачинський здійснював управління Оликою, як спільним володінням княжичів Радзивилів, аж до поділу 1577 року³³³.

Першим з відомих нам власне Станіславових намісників був Мартин Кобильський, що обіймав цей уряд в 1583 році³³⁴. Із запису про конфлікт між олицьким урядником та Богданом Сосницьким дізнаємося, що Кобильський

³²⁸ Миколай Радзівіл Чорны (1515-1565) палітык, дыпламат, мецэнат. С. 27.

³²⁹ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek)*. S. 201, 224, 234.

³³⁰ Kempa T. *Urządnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki*. S. 206.

³³¹ AGAD. *Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestry podatkowe*. z. 7. sygn. 31. S. 174, 226.

³³² Kempa T. *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka*. S. 39.

³³³ Kempa T. *Urządnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki*. S. 207.

³³⁴ Як зазначалося вище, Мартин Кобильський також фігурує як слуга Миколая “Чорного” на початку 1560-тих років, а також у якості радивилівського намісника (1570).

володів частиною с. Привередова, однак, на жаль, без зазначення, на якому праві (тобто, чи тримав його у власному володінні, чи в заставі)³³⁵.

Примітно, що документ, в якому згадано намісника – це справа про наїзд Мартина на маєток іншого слуги свого патрона. Б. Сосницький звинувачує урядника в тому, що той, за відсутності господаря, наслав своїх людей “до имения моего Чорное, которое маю з ласки его м[и]л[о]сти кн[я]зя [Станислава Радзивила – М.С.]”³³⁶. Цікаво, що і Сосницький, і Кобильський належать до тієї частини клієнтели, яка служила ще батькові олицького ордината, тож за статусністю вони знаходилися приблизно на одному рівні³³⁷. Схоже, у випадку цього конфлікту Станіслав став на бік власника Чорного, адже М. Кобильський втратив уряд олицького намісника³³⁸.

Вже наступного року (1584) олицьким урядником був Ян Мончинський. Він фігурує у кількох судових справах, вносячи скарги від імені Радзивила. Зокрема, у процесі свого патрона із князем Юрієм Чорторийським про пограбування та побиття слуги останнього Івана Олешвенського в корчмі Волі-Олицької (1584)³³⁹. Щоправда, сам Мончинський подає зустрічний позов на Олешвенського та його друзів про згвалтування заміжньої жінки у згаданому селі та пограбування господаря гостинного двору³⁴⁰.

У 1584 році Ян Мончинський вніс дві скарги на кн. Андрія Острожецького про наїзд на дерновський сінокіс³⁴¹ і пограбування олицьких міщан³⁴². Він же виступає в ролі оскаржувача коритенського урядника та тамтешніх селян, які напали на підолицьке село Чемерин, пограбували й

³³⁵ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 286.

³³⁶ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 265 зв.

³³⁷ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 498; Б. Сосницький фіксується як слуга Миколая “Чорного” у 1557-1562 роках. Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 58 зв; Мікалай Радзівіл Чорны (1515-1565) палітык, дыпламат, мецэнат. С. 47.

³³⁸ Хоча, вже 1585-го року князь “за вірну службу” пожалував М. Кобильському частину маєтку Носовичі (Олицької волості).

³³⁹ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 552.

³⁴⁰ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 558.

³⁴¹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 559.

³⁴² Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 1188 зв.

побили місцевих селян³⁴³. Цікаво, що Ян Мончинський згадується серед слуг Миколая “Чорного” Радзивила у 1566 році як колишній писар³⁴⁴. Важливим серед усіх зафіксованих проваджень є те, що намісник опікується усіма селами Олицької волості, де стаються якісь конфлікти.

У 1595-1598 роках намісником головного маєтку Радзивила був Войтех Ключовський³⁴⁵. Вперше у якості урядника він фігурує у справі від 5 жовтня 1595 року про недопуск волинського митника Мойсея Фелікса до збирання мита в Олиці³⁴⁶. В подальші роки він регулярно їздив до суду, аби внести до актових книг різні скарги та заяви від імені свого патрона³⁴⁷. Ще до того, як Ключовський став олицьким урядником, він виступає свідком привілею про надання Радзивилом Мацею Кузьминському частини села Немирів (1591)³⁴⁸. Войтех Ключовський є цікавим прикладом функціонування схеми “урядник-зем’янин” у зворотному порядку. Він одержав маєтки з ласки патрона на десятиліття раніше від того, як став олицьким урядником. Можливо, через те, що Ключовські були одним зі шляхетських родів, який встиг зажити символічного капіталу ще за часів служби Миколаю “Чорному”.

Судові акти містять поодинокі згадки про членів олицького замкового уряду. Так, відомо, що в 1587 році місцевим підстаростою був Станіслав Зелінський, а писарем Михайло Василювич³⁴⁹. З інших підопічних замкового намісника відомі імена пушкаря Станіслава Міллера (1598)³⁵⁰, Януша Дубиського, який “пильнував за лісами” князя (1598)³⁵¹ та економа Олицької маєтності (тобто волості) Блажка Кунашевича. Хоча у складі клієнти князя Радзивила натрапляємо переважно на слуг-шляхтичів, Кунашевич був

³⁴³ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1203 зв.

³⁴⁴ Мікалай Радзівіл Чорны (1515-1565) палітык, дыпламат, мецэнат. С. 39.

³⁴⁵ Цікаво, що для В. Ключовського олицьке намісництво було певним чином спадковим. Його батько Войтех Ключовський (старший) був олицьким урядником за часів Миколая “Чорного” (1563). Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 220.

³⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 403 зв.

³⁴⁷ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 578 зв.; Спр. 50. Арк. 208, 431, 531 зв.

³⁴⁸ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 122.

³⁴⁹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 795 зв., 797.

³⁵⁰ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 636 зв.

³⁵¹ Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu... S. 261.

міщанином і олицьким купцем³⁵².

Крім замкових адміністраторів також варто згадати ще одного слугу князя Станіслава Вацлава Слоничевського, який у 1585-1599 роках фігурує у судових справах як олицький війт. Ці функції він виконував до смерті у 1601 році³⁵³.

Що ж до урядників інших маєтків, зауважимо, що під ними маються на увазі управителі фільваркових господарств, адже в адміністративному плані села Олицької волості підпорядковуються головному наміснику. Крім вже згаданого хорлупського намісника Гаврила Бронницького (1585), маємо свідчення про ще декількох – мительницького Каспера Жеромського (1597)³⁵⁴, цуманського Собка Кореся (1583)³⁵⁵. Останній із перелічених слуг князя не мав шляхетського походження³⁵⁶ і, вочевидь, використовував засуджуваний у праці Неканда Трепки принцип “проникнення плебеїв до числа шляхти через службу”³⁵⁷ патронові.

Відомі імена деяких радивилівських урядників³⁵⁸: вже згаданий Мартин Кобильський (1570-1578)³⁵⁹, Ярош Дедеркало (1584)³⁶⁰, Гієронім Киляновський (1585)³⁶¹ та Адам Сопотко (1602). Цікаво, що Ярош Дедеркало та Гієронім Киляновський були представниками однієї “партії” і міцно пов’язані між собою через Юрія Киляновського (зем’янина князя Радзивила). Гієронім був його братом, а Дедеркало фіксується як служебник Юрія, щоправда дещо пізніше (1597)³⁶².

³⁵² ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 91 зв; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 297 зв.

³⁵³ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 208, 930; Спр. 37. Арк. 795 зв.; Спр. 55. Арк. 479.

³⁵⁴ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 50, арк. 40.

³⁵⁵ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 514 зв.

³⁵⁶ Брат Собка Кореся Каспер фіксується як рудник с. Береги (1583). Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 514 зв.

³⁵⁷ Старченко Н. Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду... *Соціум*. 2006. Випуск 6. С. 98.

³⁵⁸ Крім урядників, у джерелах згадується радивилівський міський писар Мартин Красовський (1579). Див. AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestrzy podatkowe. z. 7. sygn. 31. S. 134.

³⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5 зв.

³⁶⁰ Там само. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 79.

³⁶¹ Там само. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 113.

³⁶² Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 140 зв.

Виявлена інформація дозволяє стверджувати, що управителі маєтків часто належали до шляхетських родів, які служили патронам з покоління в покоління. За свою відданість фамілії вони отримували шмат землі в межах володінь свого покровителя.

Ми вже принагідно згадували про зем'ян князя, якими є найрізноманітніші групи його служебників. Приватне прекарне³⁶³ землеволодіння – зем'янство – було надзвичайно поширеним на Волині XVI-го сторіччя. До цієї категорії слуг належали шляхтичі (могли також бути вихідці із міщанських чи заможних селянських родин), які з руки свого патрона володіли землею у певній волості, отримуючи з неї прибуток, та на заклик пана мали з'явитися до його військових загонів.

З одного боку, зем'янське землеволодіння надавало шляхтичам правову і фінансову впевненість, відкриваючи для них нові кар'єрні можливості у регіоні. З іншого – це робило служебників міцно прив'язаними до патрона, що могло бути як позитивним чинником, так і негативним (наприклад, “розлучення” пана зі слугою для категорії зем'ян було одним із найтяжчих)³⁶⁴. Разом із маєтністю слугі довіряли не лише землю, а ще і, певним чином, захист патрона, тож зазвичай пани бажали “встановити сталий зв'язок зі слугою, прив'язати його до свого шляхетського дому на вічність”³⁶⁵. Це пояснює, чому серед тієї частини клієнти Станіслава Радзивіла, яка дісталася йому в спадок від батька, значна частина шляхти була зем'янами.

На яких же умовах зем'яни олицького ордината отримували землю від свого патрона? У всіх привілеях Станіслава прописується одне і та саме формулювання причин пожалування (“верные, цнотливые и учтивые

³⁶³ Володіння земельним наділом за умови виконання певних повинностей, див. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Критика, 2008. С. 278.

³⁶⁴ Докладніше див. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ, 2014. С. 109-135.

³⁶⁵ Старченко Н. Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду... *Соціум*. 2006. Випуск 6. С. 101.

послуги”) та умов, на яких шляхтичі мають тримати маєтки. Наприклад, маєток Пальче (1585), був відданий “в доживотное держанье и уживанье пана Федора Брюяки, малжонки и потомков его”³⁶⁶. Інший приклад: Радзивил “подал и поступил именьє свое, двор и село Посников, лежащий в повете Луцкомъ, слугамъ своим пану Адаму и пану Войтеху Ключовскимъ до мощи и владности их” (1594)³⁶⁷. А шляхтич Ян Гораїн, який тримав від патрона село Дубище до живота, “службу земьскую военъную, яко иншая шляхта наша олицкая, коньно збройно служити и под владзею и юрыздыкцыею нашею завсегды быти маєть”³⁶⁸. Крім цього, у разі потреби, зем’яни Радзивила мали забезпечувати виконання робіт із укріплення Олицького замку³⁶⁹. Так, піддані братів Ключовських зобов’язані були возити для його ремонту дерево та інші матеріали³⁷⁰.

Для зручності, усі слуги-зем’яни, які посідали маєтки із ласки олицького ордината, але разом із тим принагідно зринали у контексті виконання інших на користь патрона, викладені у додатку 5. Тут же зауважимо про дві дотичні цієї групи тенденції. По-перше, значна частина зем’ян мала шляхетське походження і служила Радзивилу цілими родинами, часто спадково (Гораїни³⁷¹, Дубиські, Ключовські, Кобильські, Кузьминські³⁷², Сахновичі, Сосницькі та Станішевські). По-друге, за часів жмудського старости значно збільшився відсоток зем’янського

³⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1200 зв.

³⁶⁷ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 155 зв. У цьому випадку йдеться не про нове пожалування, а, вочевидь, про затвердження старого. У 1585-му році Станіслав вже підтверджував братам Ключовським право посідати Посників, надане їхньому батькові Войтеху Миколаєм “Чорним”. Див. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 509 зв.

³⁶⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 338.

³⁶⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... С. 280.

³⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 510 зв.

³⁷¹ Брати Ян і Богущ Гораїн разом фігурують в якості свідків на розмежуванні маєтків Радзивилова та Любиці (1594). Крім того, Ян Гораїн виступає свідком надання Бакоринського та Носелецького маєтку багаторічному адвокату князя – Войтеху Станішевському (1597). Див. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 48 зв; Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 540 зв.

³⁷² Родич зем’янина Мацея Кузьминського Кондрат, як виступає як “стрілець” Миколая “Чорного” Радзивила у 1560 році. Див. Мікалай Радзівіл Чорны (1515-1565) палітык, дыпламат, мецэнат. С. 37.

землеволодіння на території Олицької ординації, оскільки магнат роздавав землю приближеним шляхтичам або в якості винагороди за службу, або як засіб для її виконання³⁷³.

Зауважимо, що пожалування землі патроном могло бути як винагородою за службу, так і умовою її виконання. Наприклад, як у випадку вже згаданого “умоцovanого” олицького ордината Федора Бруяки. Осілість на території трьох українських воєводств у складі Речі Посполитої, згідно з II Литовським статутом, була обов’язковою умовою провадження адвокатської практики. Однак, правова підсудність шляхти судам повітів, де знаходилося їх землеволодіння, потреба знайомості “умоцованих” шляхетському загалу (що часто досягалося завдяки клієнтарно-патрональним зв’язкам і пов’язанням адвокатів із відомими людьми у регіоні) “обмежувала дію адвокатських повноважень ще меншими територіальними одиницями – повітом чи воєводством”³⁷⁴. Це не означає, що шляхта з інших земель Речі Посполитої, наприклад, із території Великопольщі, не намагалася закріпитися на Волині. Однак, більш-менш усі юристи, заангажовані до судів Волинського воєводства, мусили мати патронів із кола місцевої шляхти чи магнатів, які надавали їм землеволодіння (на різному праві) та можливість займатися адвокатською діяльністю.

До категорії Радзивилових юристів і слуг, заангажованих до судових справ, окрім безпосередньо “умоцованих” (адвокатів), зараховуємо усіх їхніх помічників з числа залежних від князя Станіслава шляхтичів (насамперед, його возних)³⁷⁵.

³⁷³ З інших ленників князя виділимо Григорія Сахновича, чий підпис подеколи присутній на документах Станіслава Радзивила, див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 531 зв. Також згадаємо слуг нижчого рангу, які посідали якийсь клопоть землі у володіннях жмудського старости, однак не внесені до зем’янської таблиці. Зокрема, відомі імена Козина Сеначоносського (дерновський боярин, зг. 1584) та Андрія Петрашевича (довгошийський боярин, зг. 1587). Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 559; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 488.

³⁷⁴ Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) *Соціум*. 2002. Випуск 1. С. 114.

³⁷⁵ Список усіх возних та шляхтичів-свідків, які разом із ними здійснюють судові процедури (покладання позовів, огляди наїздів, погромів і т.д.) викладені у додатку 7.

Серед тих, хто у відомих нам документах виступали безпосередньо із маркером умоцovanого, варто насамперед згадати про осіб, що належали до кола найвідданіших слуг магната³⁷⁶. Ними були вже згадуваний Федір Бруяка (зг. 1585-1598)³⁷⁷ та Войтех Станішевський (зг. 1595-1599)³⁷⁸, причому якщо перший відстоював інтереси патрона тільки в Луцьку, то другий навідувався також і до Кременецького суду. Вже згадувалося, що обидва адвокати є також зем'янами Олицької волості. Зокрема, з 1597 р. Станішевський тримав від Радзивила в трирічній заставі маєтки Бакорин та Новосілки³⁷⁹.

Варто зазначити, що багаторічний умоцований С. Радзивила – Войтех Станішевський – виступає у суді не лише виключно у справах свого патрона, а й захищає наближених до князя Радзивила людей. Частково у цьому випадку йшлося про “позику” своїх адвокатів слугам і приятелям³⁸⁰ у рамках вже згадуваної протекції магнатом своїх “інтересів”, до яких зараховувалися і клієнти як символічний капітал. Зокрема, В. Станішевський виступає на боці дружини Адама Сопотка (радзивилівського урядника) у її справі із Іваном Букоємським, щодо невидачі листів із записом віна (1599)³⁸¹. Він же фігурує як умоцований Михайла Мишки-Варковського (зять Станіслава) у його суперечці із Марком Жоравницьким за маєток у Бородчичах (1599)³⁸².

Іноді натрапляємо на виконання Войтехом обов'язків умоцovanого для шляхтичів, які на позір не мали прямого стосунку до князя Радзивила.

³⁷⁶ Окрім основних адвокатів князя заяви від імені Радзивила виголошували в судах Опанас Сахнович (зг. 1594; ймовірно, кривний олицького ленника Григорія Сахновича) “служебник його князівської милості” Адам Білікович (зг. 1594; між іншим, свідок у розмежуванні маєтків С. Радзивила та М. Жулкевського того ж року) і Ян Александрович (зг. 1595). Див. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 48; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1386 зв; Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 48 зв; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 456 зв.

³⁷⁷ Варто зазначити, що перший із названих шляхтичів найчастіше виступає адвокатом у справах про селянські втечі, див. Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 98 зв.; Спр. 45. Арк. 148, 157, 747, 1110; Спр. 54. Арк. 362 зв.

³⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 719, 721 зв.; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 431; Спр. 53. Арк. 299; Спр. 54. Арк. 375, 651 зв.

³⁷⁹ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 538 зв.-539.

³⁸⁰ Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) *Соціум*. 2002. Випуск 1. С. 128.

³⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 212.

³⁸² Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 274.

Зокрема, Станішевський захищав інтереси Єжи Риминського у справі проти Михайла Немири-Лебедського (1599)³⁸³, а також Станіслава Чапського у його справі із Адамом Прусиновським щодо наїзду на Радомиський двір того ж року³⁸⁴. Однак, діяльність адвоката “на стороні” не була забороненим чи незвичним явищем. Незважаючи на позір “приятельські” стосунки між юристом і його патроном, які відбувалися за логікою “дару-віддари” адвокати заробляли на своїй практиці. Тож у їхніх інтересах було працювати якомога більше, особливо якщо їх пан не заперечував.

Аналізуючи актовий матеріал, стабільно натрапляємо на одні й ті самі імена возних та генеральних возних, які обслуговували судові справи Радзивила, а відтак з певним ступенем застереження їх так само можна зарахувати до людей жмудського старости. Одного з них, генерального возного Волинського воєводства Івана Покощовського, який вирізнявся найбільшою активністю, Радзивил прямо називає своїм служебником³⁸⁵. Цей шляхтич часто засвідчував процедуру ув’язання княжих ленників у володіння їхніми вислугами. Так, за його участі передано в тримання Федору Бруяці с. Пальче (1585)³⁸⁶, Адаму та Войтеху Ключовським с. Посників (1594)³⁸⁷, Фабіану Залеському с. Мальзовці (1594)³⁸⁸, а також Войтеху Станішевському сс. Бакорин і Новосілки (1599)³⁸⁹. Крім того, Покощовський оглянув тіла вбитих Радзивилових слуг – цуманського урядника Собка Кореся (1583)³⁹⁰ та Олександра Комара (1587)³⁹¹. Він же засвідчував наслідки наїздів на маєтки і людей свого покровителя слуг і підданих його сусідів, зокрема, кн. Василя-Костянтина Острозького (1585, 1587, 1593, 1594, 1598)³⁹², кн. Андрія

³⁸³ ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 31.

³⁸⁴ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 203.

³⁸⁵ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 539.

³⁸⁶ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1199.

³⁸⁷ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 155.

³⁸⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1386 зв.

³⁸⁹ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 538 зв.

³⁹⁰ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 514 зв.

³⁹¹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 486.

³⁹² Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 489 зв.; Спр. 53. Арк. 299.

Головні-Острожецького (1584, 1585, 1587, 1597)³⁹³ та Федора Рудецького (1593, 1598, 1599)³⁹⁴, був присутній на акті межування Радивилівського маєтку та села Любиці Миколая Жулкевського (1594)³⁹⁵.

Покощовський засвідчував й інші “оказії”, що мали місце в Олиці, наприклад, “на прохання” князя здійснював огляд згорілих будинків міста й околиць³⁹⁶, фіксував інші надзвичайні пригоди, які відбувалися в столиці ординації³⁹⁷, на прохання місцевого намісника Войцеха Ключовського підтвердив невиконання йому Валентієм Пашинським боргу в розмірі 970 злотих³⁹⁸ тощо. Тобто, возний Покощовський обслуговував не лише свого безпосередньо патрона, а і справи дотичні до його інших служебників.

Іншим возним³⁹⁹, ім'я якого часто згадується в контексті справ Станіслава Радзивила, був Войтех Яблонський (1585-1587). Традиційно він “спеціалізувався” на огляді збитків, заподіяних у маєтках ординації сусідами і ворогами князя⁴⁰⁰. Зокрема, виступає свідком у справі скривдження хорлупського орендаря Мошка слугами кн. Андрія Острожецького (1585)⁴⁰¹. Варто також зазначити, що у справі Станіслава Радзивила із київським підкоморієм Щасним Харлінським Войтех Яблонський засвідчує не збитки завдані його панові, а навпаки, розграбування млину в маєтку Ботин хорлупськими селянами (1587)⁴⁰².

Возний Миколай Браневський займався переважно олицькими справами. У 1595 році засвідчив заяву Войтеха Ключовського про

³⁹³ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1397.

³⁹⁴ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 555 зв.

³⁹⁵ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 48 зв.

³⁹⁶ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 192.

³⁹⁷ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 578 зв.; Спр. 50. Арк. 293.

³⁹⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 208.

³⁹⁹ У компанії “радзивилівських” возних іноді помічаємо Станіслава Рожковського, Матиса Славогурського, Григорія Анцутича, Григорія Красносельського і Матея Гродецького. Однак, оскільки ці оказії принагідні відносимо їх до кола людей Радзивила із обережністю. Див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 286; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1297; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 67, 74 зв; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 436 зв; Ф. 25. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 619 зв; Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 605.

⁴⁰⁰ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 208, 399 зв., 1357 зв.

⁴⁰¹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 487 зв.

⁴⁰² Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 657.

затримання селянами Волі-Олицької викрадених коней⁴⁰³, а вже з 1597 року підтверджував результати нападів різних недоброзичливців князя на села Мительне, Селібереги, Цумань, Хорлуп, Яблонна, Дідичі, Берестяни тощо⁴⁰⁴.

Поруч із возними у судових справах фігурують шляхтичі-свідки⁴⁰⁵, які прямо не названі слугами князя Станіслава. Іноді, як, наприклад, із Миколаєм Браневським, Войтехом Ключовським, Войтехом Станішевським чи Григорієм Сахновичем, зв'язок між свідком та патроном можна довести. Імена деяких “очевидців” повторюються в декількох справах, однак більшість вирушає у подорож з возним лише по одному разу. З огляду на те, що справа забезпечення свідків лежала на зацікавленій стороні, а також враховуючи характерний для Волині феномен возних-служебників⁴⁰⁶, цих задіяних у судових справах людей можна обережно визначити як можливих слуг олицького ордината.

Незважаючи на усі спроби класифікації серед служебників С. Радзивила трапляються наближені особи, яких важко віднести до конкретної категорії. Зокрема, троє шляхтичів, що в 1587 році напали на с. Красне холмського каштеляна Марцина Угровецького – Вацлав Чорний, Салтан Черленковський та Петро Старевський⁴⁰⁷. Останній також присутній у якості свідка на розмежуванні Радивилівського маєтку з Любичами Миколая Жулкевського⁴⁰⁸ та акті підтримки Берестейської унії 1596 р. частиною волинського нобілітету (ухвала депутатського сеймику в Луцьку від 14 вересня 1598 року)⁴⁰⁹.

Крім того, до кола людей жмудського старости належав ряд осіб, яких

⁴⁰³ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 578 зв.

⁴⁰⁴ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 40, 431, 531 зв., 673 зв.

⁴⁰⁵ Докладніше див. додаток 7. таблиця 2.

⁴⁰⁶ Старченко Н. “Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги?” *Соціум*. 2008. Випуск 8. С. 158-159.

⁴⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 867-867 зв.

⁴⁰⁸ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 48 зв.

⁴⁰⁹ Нагадаю, що документ, який містив прохання підтримати злиття “греческое религии наше с костеломъ римскимъ”, підписали 40 волинських обивателів на чолі з князями Станіславом Радзивилом та Юрієм Чорторийським. Див. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... С. 244-245.

можна умовно назвати слугами двох панів. Йдеться про клієнтів Миколая “Чорного” Радзивила, які після смерті патрона опинилися у світі його первістка Миколая-Криштофу, але принагідно виконували доручення Станіслава, стаючи ніби спільними для братів Радзивилів служебниками⁴¹⁰. Одним з таких шляхтичів був Балцер Єзерський, який із кінця 1550-х років служив “Чорному”, пізніше виконував функції несвізького намісника “Сирітки” (1570-1583)⁴¹¹, а під час другої закордонної мандрівки князя Станіслава до Іспанії (1578-1579) здійснював управління його маєтками⁴¹².

Інший приклад пов’язаний з постаттю Андрія Скорульського, який у 1594-1604 роках був мірським намісником князя “Сирітки”⁴¹³, але на прохання жмудського старости допомагав йому “w zapoznaniu się z nowymi obowiązkami w związku z nominacją na starostwo żmudzkie” (1595)⁴¹⁴.

Наостанок зауважимо щодо стосунків шляхтичів всередині клієнтелі князя Радзивила. Принагідно вже згадувалося про фінансові операції (продаж маєтків) та юридичну поруку (затвердження важливих документів одних агентів Станіслава іншими) між наближеними до князя особами. Додамо ще кілька прикладів. Зокрема, на акті продажу Ярошем Дедеркалом маєтку Дідичі Адаму Сопоткові свідками виступають Криштоф Палуцький, Войтех Ключовський, Фабіан Залеський та Ян Гораїн⁴¹⁵. Також, засвідчення заповіту служебника С. Радзивила Олександра Комара здійснюють його “приятелі і товариші” Фабіан Залеський, Федір Бруяка та Юрій Киляновський⁴¹⁶.

Крім того, відомі випадки шлюбних союзів між служебницькими кланами олицького ордината. Так Єлизавета (Гальшка) Ключовська, сестра Адама і Войтеха Ключовських, згадується як дружина кременецького

⁴¹⁰ Раніше згаданий олицький урядник Гектор Ковачинський теж належить до категорії “успадкованих спільних слуг”.

⁴¹¹ Kempa T. Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki. S. 204.

⁴¹² Ibidem. S. 210-211.

⁴¹³ Ibidem. S. 204.

⁴¹⁴ Ibidem. S. 214.

⁴¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 143 зв.

⁴¹⁶ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 21.

земського писаря Макара Ледуховського⁴¹⁷. Сестра Миколая Кобильського і донька Мартина Кобильського – інша Єлизавета – була заміжня за Фабіаном Залеським⁴¹⁸. На жаль, невідомо чи виступав патрон ініціатором цих союзів, чи самі шляхтичі. Однак, як пам'ятаємо, одруження своїх слуг належало до юрисдикції магната.

Отже, Станіслав Радзивил мав досить розгалужену клієнтелу, що діяла як у межах Олицької ординації, так і поза нею. Спроба приблизної класифікації цієї спільноти відповідно до функцій та послуг, які вона виконувала на користь магната, продемонструвала складність мережі зв'язків між патроном та його агентами. Так, найпрестижніша категорія оточення князя – клієнти – була не єдиною наближеною до патрона. Слуги-шляхтичі могли виступати одночасно у кількох ролях, виконуючи обов'язки урядників князівських маєтків, умоцованих, двірських слуг та зем'ян. Більше того, ротація служебників між категоріями є проявом їх успішної кар'єри при олицькому ординаті.

Служебники однієї групи могли бути не рівні між собою за статусом. Осілі шляхетські роди, що служать Радзивилам поколіннями, мали пріоритетні позиції. Поряд зі значним відсотком таких “старих” слуг жмудський староста активно розширював лави своїх прибічників, приймаючи на службу нових агентів. При цьому, різні представники князівської клієнтели через особливості статусу (клієнти) або “професії” (адвокати, возні) мали стосунки також із іншими магнатами чи шляхтичами. Наостанок зауважимо, що хоча клієнтелу С. Радзивила не можна вважати закритою монолітною спільнотою, часто його люди були пов'язані між собою у різноманітний спосіб (економічно, через шлюби чи службу).

⁴¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 1125.

⁴¹⁸ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 751.

Висновки

Незважаючи на відсутність ґрунтовних спеціалізованих досліджень, присвячених князю Станіславу Радзивилу, опрацьовані нами джерела і доробок попередників дозволили реконструювати основні віхи життя магната, представити його як політичного діяча та першого олицького ордината.

Станіслав Радзивил належав до одного із найвпливовіших родів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, який піднісся до політичного Олімпу на межі XV і XVI століть, в основному завдяки вдалій шлюбній політиці, зв'язкам на монаршому дворі та високим урядам. Особливий статус фамілії був закріплений здобуттям князівського титулу від імператора Священної Римської імперії (1547). На початку XVI століття дім Радзивилів поділився на три основні гілки, започатковані Миколаєм II (власником маєтків на Підляшші), Яном I “Бородатим” (володарем Несвіжа та Олики) і Юрієм I “Геркулесом” (паном на Біржах та Дубинках). До нащадків середньої гілки роду належали віленський воєвода Миколай “Чорний” Радзивил і його син жмудський староста Станіслав “Побожний”.

Хоча Миколай Радзивил сповідував кальвінізм, більшість його дітей, у тому числі всі сини, за недостатньо прояснених причин, навернулися на католицизм (1574). Усі княжичі, у тому числі і перший олицький ординат, відзначилися харитативною діяльністю на користь католицької конфесії. Однак, патрунування Римській вірі не означало переслідування вірян інших обрядів (православних, протестантів, юдеїв). Загалом, релігійні симпатії у родині Радзивилів, у тому числі у випадку жмудського старости, поступалися першістю їх обов'язкам як урядникам, ординатам і патронам.

На відміну від своїх братів, Станіслав Радзивил уклав досить невігідний шлюб зі шляхтянкою середньої руки, ще й удовою, що йшло у розріз із матримоніальною політикою його родини.

Князь належав до тієї привілейованої аристократичної групи Речі Посполитої – магнатурії – яка мала найбільше фінансового та символічного капіталу для того, щоб займатися політичною діяльністю і впливати на усі сфери життя держави. Натомість, перший олицький ординат постає своєрідним типовим-нетиповим представником своєї групи (і фамілії), для якого заангажування до політичних сфер було радше статусно-вимушеним, аніж свідомо активним. Виняток становить втручання до релігійної політики, зокрема, забезпечення князем палкої підтримки Берестейській унії.

Попри позірну відсутність амбіцій та пізній старт на кар'єрній ниві, магнат обіймав досить вагомі в Речі Посполитій уряди великого литовського маршалка (1592-1595) і жмудського старости (1595-1599). Останній уряд був надзвичайно престижним як з огляду на місце в ієрархії титулів Великого князівства Литовського (за значенням дорівнював воєводському, автоматично забезпечував членство в сенаті), так і через те, що жмудськими старостами були родичі Станіслава із минулих поколінь. Очевидно, Жмудь історично сприймалася носіями фамілії, як власна територія впливу.

Утворені братами Радзивилами маєткові комплекси першими у Речі Посполитій набули статус ординацій. Залишається незрозумілим принцип, за яким княжичі ділили батьківські латифундії, проте відомо, що на Олицькі добра претендував старший брат Станіслава – Миколай-Криштоф “Сирітка”. Тим не менш, у результаті поділу батьківських маєтностей Станіслав Радзивил отримав ключі на Волині: майбутню Олицьку ординацію (дві волості із центрами в Олиці та Радивиліві), а також дрібніші добра в Новгородському (Негневичі), Мінському (Налібоки) та Віленському (Даниловичі) воєводствах Великого князівства Литовського.

Формально Олицька ординація поділялася на Олицьку та Радивилівську волості, однак, протягом усього періоду порядкування першого олицького ордината помітне намагання виділити маєток Хорлуп та певний куш сіл довкола нього в окрему волосну одиницю. Варто додати, що за життя Станіслава Радзивила динаміка залюдненості та чисельність

населення волинської частини Олицької ординації постійно зростала.

Станіслав Радзивил мав досить розгалужену клієнтелу, що діяла як у межах Олицької ординації, так і поза нею. Спроба приблизної класифікації цієї спільноти відповідно до функцій та послуг, які вона виконувала на користь магната, продемонструвала складність мережі зв'язків між патроном та його агентами. Умовно розділяємо клієнтелу магната на кілька груп.

До кола “приятелів” Радзивила зараховуємо вихідців із заможних панських родин або ж шляхтичі середньої руки, які завдячували своєю кар'єрою та майновим становищем князеві (серед найближчих – волинський підчаший Криштоф Палуцький, кременецький земський суддя Януш Жабокрицький, Остафій Слович-Малинський). Однак, найпрестижніша категорія оточення князя – клієнти (“приятелі”) – була не єдиною наближеною до патрона.

Слуги-шляхтичі могли виступати одночасно у кількох ролях, виконуючи обов'язки урядників князівських маєтків, умоцованих, двірських слуг та зем'ян. Більше того, ротація служебників між категоріями є проявом їх успішної кар'єри при олицькому ординаті. В ході дослідження виявлено імена двірських слуг і адвокатів князя, урядників контролюваного ним городського суду на Жмуді, управителів князівських маєтків у межах Олицької ординації. У джерелах вдалося натрапити на згадки про 13 маєтків, які тримали шляхтичі-зем'яни у межах приватних волостей свого патрона. Серед них були вихідці з родів потомствених слуг дому (Дубиські, Ключовські, Станішевські, Кобильські та Гораїни).

Служебники однієї групи могли бути не рівні між собою за статусом. Осілі шляхетські роди, що служать Радзивилам поколіннями, мали пріоритетні позиції. Поряд зі значним відсотком таких “старих” слуг жмудський староста активно розширював лави своїх прибічників, приймаючи на службу нових агентів. При цьому, різні представники князівської клієнтели через особливості статусу (клієнти) або “професії” (адвокати, возні) мали стосунки також із іншими магнатами чи шляхтичами.

Наостанок зауважимо, що хоча клієнтелу С. Радзивила не можна вважати закритою монолітною спільнотою, часто його люди були пов'язані між собою у різноманітний спосіб (економічно, через шлюби чи службу).

Список джерел та літератури

1. Джерела

1.1. Неопубліковані

1. ВР ЛННБ. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 893 (Фундації Радзивилів).
2. ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 3 (Листи Радзивилів до Миколая-Криштофа (1564-1570)).
3. ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 4 (Листи Миколая-Криштофа до інших Радзивилів).
4. ЦДІАК України. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 23. (актова книга Кременецького городського суду, 1584 р.).
5. ЦДІАК України. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 24 (актова книга Кременецького городського суду, 1585 р.).
6. ЦДІАК України. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 31 (актова книга Кременецького городського суду, 1595 р.).
7. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 5 (актова книга Кременецького земського суду, 1577 р.).
8. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 6 (актова книга Кременецького земського суду, 1578 р.).
9. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 7 (актова книга Кременецького земського суду, 1579 р.).
10. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 8 (актова книга Кременецького земського суду, 1592-1593 р.).
11. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9 (актова книга Кременецького земського суду, 1594-1596 р.).
12. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 10 (актова книга Кременецького земського суду, 1597 р.).

13. ЦДІАК України. Ф. 22.. Оп. 1. Спр. 11 (актова книга Кременецького земського суду, 1598 р.).
14. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 4 (актова книга Луцького гродського суду, 1562 р.).
15. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 5 (актова книга Луцького гродського суду, 1563 р.).
16. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 6 (актова книга Луцького гродського суду, 1564 р.).
17. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 7 (актова книга Луцького гродського суду, 1565 р.).
18. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 8 (актова книга Луцького гродського суду, 1566 р.).
19. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 9 (актова книга Луцького гродського суду, 1567 р.).
20. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 10 (актова книга Луцького гродського суду, 1568 р.).
21. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 11 (актова книга Луцького гродського суду, 1569 р.).
22. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 12 (актова книга Луцького гродського суду, 1570 р.).
23. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 13 (актова книга Луцького гродського суду, 1572 р.).
24. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 14 (актова книга Луцького гродського суду, 1573 р.).
25. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 23 (актова книга Луцького гродського суду, 1581 р.).
26. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 24 (актова книга Луцького гродського суду, 1581 р.).
27. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 25 (актова книга Луцького гродського суду, 1581 р.).

28. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 26 (актова книга Луцького гродського суду, 1582 р.).
29. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 27 (актова книга Луцького гродського суду 1582 р.).
30. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 29 (актова книга Луцького гродського суду, 1583 р.).
31. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 30 (актова книга Луцького гродського суду, 1583 р.).
32. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31 (актова книга Луцького гродського суду, 1584 р.).
33. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 32 (актова книга Луцького гродського суду, 1584 р.).
34. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 34 (актова книга Луцького гродського суду, 1585 р.).
35. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 35 (актова книга Луцького гродського суду, 1586 р.).
36. ЦДІАК України. Ф. 25.. Оп. 1. Спр. 36 (актова книга Луцького гродського суду, 1586 р.).
37. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37 (актова книга Луцького гродського суду, 1587 р.).
38. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 38 (актова книга Луцького гродського суду, 1590 р.).
39. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 39 (актова книга Луцького гродського суду, 1591 р.).
40. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 40 (актова книга Луцького гродського суду, 1591-1592 рр.).
41. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 42 (актова книга Луцького гродського суду, 1592 р.).
42. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 43 (актова книга Луцького гродського суду 1593 р.).

43. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 44 (актова книга Луцького городського суду, 1593 р.).
44. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45 (актова книга Луцького городського суду, 1594 р.).
45. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 46 (актова книга Луцького городського суду, 1595 р.).
46. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 47 (актова книга Луцького городського суду, 1595-1597 р.).
47. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 48 (актова книга Луцького городського суду, 1595 р.).
48. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 50 (актова книга Луцького городського суду, 1597 р.).
49. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 53 (актова книга Луцького городського суду, 1598 р.).
50. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 54 (актова книга Луцького городського суду, 1598 р.).
51. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 55 (актова книга Луцького городського суду, 1599 р.).
52. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 56 (актова книга Луцького городського суду, 1599-1600 рр.).
53. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 57 (актова книга Луцького городського суду, 1599 р.).
54. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 65 (актова книга Луцького городського суду, 1602 р.).
55. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 70 (актова книга Луцького городського суду, 1604 р.).
56. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 77 (актова книга Луцького городського суду, 1606 р.).
57. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 111 (актова книга Луцького городського суду, 1619 р.).

58. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 4 (актова книга Луцького земського суду, 1583 р.).
59. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 5 (актова книга Луцького земського суду, 1585 р.).
60. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 6 (актова книга Луцького земського суду, 1586-1587 рр.).
61. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 7 (актова книга Луцького земського суду, 1590 р.).
62. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 8 (актова книга Луцького земського суду, 1593 р.).
63. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 9 (актова книга Луцького земського суду, 1594 р.).
64. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 10 (актова книга Луцького земського суду, 1596 р.).
65. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 11 (актова книга Луцького земського суду, 1597 р.).
66. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 12 (актова книга Луцького земського суду, 1598 р.).
67. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 13 (актова книга Луцького земського суду, 1599 р.).
68. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 14 (актова книга Луцького земського суду, 1605-1606 рр.).
69. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 28 (Актова книга Луцького земського суду. 1622).
70. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 61 (Актова книга Луцького земського суду. 1588-1589).
71. ЦДІАК України. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 62 (Актова книга Луцького земського суду. 1595).
72. ЦДІАК України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 14 (актова книга Володимирського городського суду, 1581 р.).

73. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 1 (актова книга магістрату м. Олика).
74. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 2 (актова книга магістрату м. Олика).
75. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 3 (актова книга магістрату м. Олика).
76. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 4 (актова книга магістрату м. Олика).
77. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 5 (актова книга магістрату м. Олика).
78. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 6 (актова книга магістрату м. Олика).
79. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 7 (актова книга магістрату м. Олика).
80. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 8 (актова книга магістрату м. Олика).
81. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 9 (актова книга магістрату м. Олика).
82. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 10 (актова книга магістрату м. Олика).
83. ЦДІАК України. Ф. 1236. Оп. 1. Спр. 11 (актова книга магістрату м. Олика).
84. AGAD, Archiwum Radziwiłłów. Dział XI. Zespół 354, sygnatura 66.
85. AGAD, Archiwum Radziwiłłów. Dział XI. Zespół 354, sygnatura 68.
86. AGAD, Archiwum Radziwiłłów. Dział XXXV, sygnatura 61.
87. AGAD, Archiwum Radziwiłłów. Dział II. Zespół 354, sygnatura 22.
88. AGAD, Archiwum Radziwiłłów. Dział IV. Zespół 354, sygnatura 549.
89. AGAD, Archiwum Radziwiłłów. Dział V, sygnatura 390.
90. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestry podatkowe. Zespół 7, sygnatura 31.

91. AGAD. Archiwum Zamoyskich. Zespół 358, sygnatura 1138.
92. AGAD. Archiwum Zamoyskich. Zespół 358, sygnatura 2886.
93. VUB (Vilniaus universiteto biblioteka). F. 7. Ks. sądu ziemskiego żmudzkiego za 1595 r., k. 300.

1.2. Опубліковані

94. Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569 – 1673. Київ, 2002. 983 с.
95. Archiwum domu Radziwiłłów, “Scriptores Rerum Polonicarum”. Kraków, 1885. T. 8. 296 s.
96. Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. *Białostockie teki historyczne*. Białystok, 2012. T. 12. S. 247-264.
97. Polski dyplomata na papieskim dworze. Wybór listów Jerzego z Tyczyna do Marcina Kromera (1554-1585) / Pod redakcją Jerzy Axera. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982. 268 s.
98. Radziwiłł A. Rys panowania Zygmunta III. *Athenaeum. Pismo zbiorowe poświęcone historij, filozofij, literaturze, sztukom i t.d.* / Pod redakcją Józefa Kraszewskiego. Wilno, 1848. Z. 1-3.
99. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. Adam Przyboś, Roman Żelewski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. T. 1: 1632-1636. 569 s.
100. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. Adam Przyboś, Roman Żelewski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. T. 2: 1637-1646. 553 s.

101. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. Adam Przyboś, Roman Żelewski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. T. 3: 1652-1655. 613 s.
102. Wobe M.F. Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationis ab antiquo servatis picturis desumptae. Nesvisii, 1758. 164 s.
103. Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1889. T. 19: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. 485 s.

2. Література

2.1. Монографії

104. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Київ, 1930. 155 с.
105. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
106. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ: ПП Сергійчук М.І., 2008. 882 с.
107. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 206 с.
108. Кемпа Т. Костянтин-Василь Острозький (1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. Пер. з польської. Хмельницький, 2009. 342 с.
109. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Товариство “Сіверянська думка”, 1996. 284 с.

110. Мікалай Радзівіл Чорны (1515-1565) палітык, дыпламат, мецэнат / С. М. Клімаў, А. І. Мальдзіс, З. Л. Яцкевіч. Нясвіж, 2016. 216 с.
111. Мончак А. Нерівна приязнь. Клієнтарні взаємини в історичній перспективі. Київ: Темпора, 2020. 768 с.
112. “Прикладом своїх предків...”. Історія парламентаризму на українських землях 1386-1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита / За ред. Віталія Михайловського. Київ: Темпора, 2018. 384 с.
113. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ: Laurus, 2014. 510 с.
114. Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. Навчальний посібник. Дрогобич: Коло, 2004. 197 с.
115. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2. 1120 с.
116. Шевченко. Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. Львів: Свічадо, 2005. 340 с.
117. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII століть. Київ: Критика, 2002. 416 с.
118. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ: Критика, 2008. 472 с.
119. Яковенко. Н. Дзеркала ідентичності. Київ: Laurus, 2007. 470 с.
120. Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI-XVIII wieku / Pod red. Urszuli Augustyniak. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. Fasciculi Historici Novi. T. 9. 288 s.
121. Antoniewicz M. Protoplaści książąt Radziwiłłów. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2011. 423 s.
122. Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa: Wydawnictwo naukowe “Semper”, 2001. 386 s.

123. Bartoszewicz K. Radziwiłłowie. Warszawa: Księgarnia J. Czerneckiego, 1928. 320 s.
124. Barycz H. Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską. Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1965. 446 s.
125. Czapliński W. Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982. 263 s.
126. Czołowski A. Tatarzy w Karpatach w 1594 r.: epizod z najazdów tatarskich na Polskę. Stanisławów: Żółty Szlak, 1939. 23 s.
127. Dunin-Karwicki. J. Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne. T. 1. Warszawa, 1901. 220 s.
128. Dunin-Karwicki. J. Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Opowiadania historyczne. T. 2. Warszawa, 1902. 160 s.
129. Ferenc M. Mikołaj Radziwiłł "Rudy" (1515-1584). Działalność polityczna i wojskowa. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2008. 670 s.
130. Jarmiński L. Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej w szczyłku XVI wieku. Warszawa: Wydawnictwo naukowe "Semper", 1992. 269 s.
131. Jaroszewicz F. Matka świętych Polska albo Żywoty świętych, błogosławionych, wielebnych, świątobliwych, pobożnych Polaków y Polek. Kraków, 1767. 374 s.
132. Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565) Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński. Oświęcim: Napoleon V, 2014. 321 s.
133. Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. Warszawa: Wydawnictwo naukowe "Semper", 2001. 381 s.
134. Leśniak F. Rzemieślnicy i kupcy w krośnie (XVI – pierwsza połowa XVII wieku). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 1999. 324 s.
135. Malczewska M. Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI w. Warszawa-Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1985. 170 c.

136. Meleń A. Ordynacje w dawnej Polsce. *Pamiętnik Historyczno-Prawny*. Lwów, 1929. 62 s.
137. Niesiecki K. Korona polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego klejnotami ozdobiona. T. 3. Lwów: drukarnia Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1740. 939 s.
138. Niesiecki K. Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych, wyd. J.N. Bobrowicz. Tom VIII. Lipsk, 1841. 652 s.
139. Okolski S. Orbis Polonus splendoribus coeli, triumphis mundi, pulchritudine animantium condecoratus, in quo antiqua Sarmatorum gentiliata pervetusta nobilitatis insignia etc. specificantur et relucet. Tom 3. Kraków, 1643. S. 229.
140. Orzechowski S. Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego. Sanok, 1855. 142 s.
141. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego na pięciorynki ksiąg rozdzielone. Kraków, 1584. 964 s.
142. Sokołowski W. Politycy szczytów złotego wieku Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574-1605. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 1997. 199 s.
143. Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym ta archeologicznym. Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1864. T. 1. 385 s.
144. Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym ta archeologicznym. Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1871. T. 2. 472 s.
145. Stecki T.J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. 347 s.
146. Tomkowicz S. Ołyka (29 rycin w tekście i 2 tablice). *Prace komisji historii sztuki w Polsce*. Kraków: Polska akademia umiejętności, 1923. T. 3. S. 1-37.
147. Tygielski W. Listy, ludzie, władza: patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji. Warszawa: Viator, 2008. 511 s.
148. Wijuk Kojalowicz. A. Herbarz Rycerstwa W.X. Litewskiego tak zwany Compendium o Klejnotach albo Herbach, których Familie Stanu Rycerskiego

w Prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego Zazywają. Kraków, 1897.
527 s.

2.2. Статті

149. Ворончук І. До питання про соціально-економічне становище Волині в першій половині XVII ст. *Journal of Ukrainian Studies*. 1992. Vol. 17, № 1-2. Р. 95-105.
150. Ворончук І. Життєві пріоритети князя Станіслава Радзивілла. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волин. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.* Луцьк, 2006. С. 31-36.
151. Довбищенко М. Забуті імена української історії: Князь Станіслав Радзивілл “Побожний” у подіях релігійного життя Волині другої половини XVI ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волин. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.* Луцьк, 2006. С. 30-31.
152. Довбищенко М. Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. *Соціум*. 2003. Випуск 2. С. 57-82.
153. Русина О. Радзивілли та Україна: Культурні конотації. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 113-130.
154. Собчук В. Володіння роду Радзивілів на півдні Волині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волин. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.* Луцьк, 2006. С. 45-46.
155. Старченко Н. “Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги?” *Соціум*. 2008. Випуск 8. С. 134-162.

156. Старченко Н. Гродські урядники: слуги старости – члени шляхетської спільноти – “агенти” держави (Волинь останньої третини XVI ст.) *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2016. Випуск 16. С. 128-156.
157. Старченко Н. Наїзди та грабежі в шляхетському соціумі Волині (1566 р. – початок XVII ст.) *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2013. Випуск 13. С. 242-269.
158. Старченко Н. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) *Український історичний журнал*. 2011. № 5. С. 4-27.
159. Старченко Н. Стосунки пана і слуги "рукодайного" в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) *Соціум*. 2006. Випуск 6. С. 85-129.
160. Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) *Соціум*. 2002. Випуск 1. С. 111-144.
161. Тесленко І. Клієнтелла князя Василя-Костянтина Острозького. Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. 2-ге вид. Острог, 2011. С. 144-152.
162. Kempa T. Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki. *Lituanos-Slavica Posnaniensia Studia Historica*. 2003. T. 9. S. 195-221.
163. Kotarski H. Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582. *Studia i Mater. do Hist. Wojsk., XVIII cz, r. 5*. 1988. S. 3-92.
164. Kurdybacha Ł. Fogelweder Stanisław. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1948-1958. T. 7. S. 44-46.
165. Lulewicz H. Radziwiłł Albrycht. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. T. 30. S. 135-140.
166. Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. T. 30. S. 363-367.

2.3. Довідкові видання

167. Енциклопедія історії України: У 10-ти т. / Редкол. В.А. Смолій (голова), та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. 944 с.
168. Енциклопедія історії України: У 10-ти т. / Редкол. В.А. Смолій (голова), та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. 784 с.
169. Gloger Z. Encyklopedia staropolska. Warszawa: Druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1902. Т. 3. 350 s.
170. Góralski Z. Encyclopedi urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. 192 s.
171. Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XIV–XVIII wieku: spisy. Т. 3: Ziemie ruskie / Opracował Marian Wolski. Polska akademia nauk. Biblioteka Kórnik; Instytut historii. Kórnik, 2007. 189 s.
172. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek). / Pod redakcją Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2015. 370 s.

Ітинерарій Станіслава Радзивила

Дата		Місцевість	Джерело
1577	ХІІ. 4	Вільно	AR, dz. XI. nr 354, sygn. 68. S. 37.
	ХІІ. 5	Вільно	AR, dz. XI. nr 354, sygn. 68. S. 48.
1578			
1579	I.7	Барселона	Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. <i>Polski Słownik Biograficzny</i> . Wrocław, 1987. T. 30. S. 364.
1580	IX. 5	Великі Луки ⁴¹⁹	Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. <i>Polski Słownik Biograficzny</i> . Wrocław, 1987. T. 30. S. 364.
1581			
1582			
1583	I.15	Венеція	Polski dyplomata na papieskim dworze. Wybór listów Jerzego z Tyczyna do Marcina Kromera (1554-1585) / Pod redakcją Jerzy Axera. Warszawa, 1982. S. 190.
1584			
1585	II.12	Негневичі ⁴²⁰	26.1.11. Арк. 140.
	X.3	Олика	26.1.5. Арк. 510 зв.
	X.3	Луцьк	26.1.5. Арк. 499 зв.
	X.5	Луцьк	26.1.5. Арк. 494.
1586	VII.20	Несвіж	Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. <i>Polski Słownik Biograficzny</i> . Wrocław, 1987. T. 30. S. 364.
1587	I.27	Луцьк	25.1.37. Арк. 67.
	IV.14-15	Луцьк	25.1.37. Арк. 336 зв., 338 зв.
	IV.14	Луцьк	26.1.61. Арк. 88 зв.
1588	VI.18	Олика	26.1.61. Арк. 211.
1589	VI.19	Негневичі	26.1.7. Арк. 222 зв.
	VII.9	Новогрудок	26.1.7. Арк. 221.
1590			
1591	VII.7	Олика	22.1.8. Арк. 122.
	X.10	Луцьк	22.1.8. Арк. 120.
1592			
1593	X.1	Олика	25.1.44. Арк. 555 зв.
	X.5	Олика	26.1.8. Арк. 428 зв.

⁴¹⁹ Фортеця неподалік від Пскову (Московське князівство). Князь Радзивил брав участь в її облозі.

⁴²⁰ Масто́к С. Радзивила у ВКЛ, не належить до Олицької ординації.

	X.11	Луцьк	26.1.8. Арк. 425.
	X. 13	Олика	26.1.9. Арк. 329 зв.
	XI.16	Кременець	22.1.8. Арк. 438 зв.
1594	I.25	Олика	26.1.9. Арк. 340 зв.
	I.27	Луцьк	26.1.9. Арк. 339.
	I.28	Луцьк	25.1.45. Арк. 141 зв.
	VIII. 13	Олика	AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 2.
	XI.26	Радивилів	22.1.9. Арк. 451.
	XII.4	Яблонна	25.1.45. Арк. 1367.
	XII.13	Кременець	22.1.9. Арк. 451 зв.
	I.27	Луцьк	25.1.45. Арк. 141 зв.
	II.26	Радивилів	22.1.9. Арк. 51 зв.
1595	III.13	Гора Св. Антонія ⁴²¹	AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 6.
	IV.28	Налібоки ⁴²²	AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 9.
	VI.25		AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 12.
	VI.26		AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 15.
	VI.28		AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 18.
	VII.1		AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 20.
	VII.22	Негневичі	AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 24.
	IX.22	Россейн ⁴²³	AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 26.
	IX.23-XI.3	Россейн	<i>Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1987. T. 30. S. 365.</i>
	XII.13	Кременець	21.1.31. Арк. 188.
	I.16	Олика	26.1.10. Арк. 186 зв.
1596	I.17	Луцьк	26.1.10. Арк. 172.
	IX.10	Кременець	22.1.9. Арк. 721 зв.
	IX.28	Кременець	22.1.9. Арк. 722.
	VII.11	Олика	AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 30.
1597	VII. 17	Олика	26.1.13. Арк. 1052 зв.
	VII.22	Олика	26.1.11. Арк. 546 зв.
	XII.12	Олика	26.1.13. Арк. 540 зв.
	IX.8	Олика	26.1.13. Арк. 876.
1598	IX.18	Турчин ⁴²⁴	26.1.12. Арк. 289 зв.
	X.9	Клевань	26.1.13. Арк. 70 зв.
	I.2	Краків	AR, dz. IV, nr. 354, sygn. 549. S. 33.
1599	III.2	Відень	<i>Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1987. T. 30. S. 366.</i>

⁴²¹ Має знаходитися поблизу маєтку Налібоки. Точне розташування невідоме.

⁴²² Маєток С. Радзивила у ВКЛ, не належить до Олицької ординації.

⁴²³ Столиця Жмудського староства, на яке було обрано С. Радзивила.

⁴²⁴ Село в Олицькій волості (Олицької ординації).

	III.19	Пассау-над Дунаєм	<i>Lulewicz H. Radziwiłł Stanisław. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1987. T. 30. S. 366.</i>
--	---------------	----------------------	--

Генеалогічне дерево роду Радзивилів¹

I	Миколай I “Старий” † 1509 ∞ Софія Монвид † 1512									
II	Миколай “Amor Poloniae” † 1521 ∞ Ельжбета Сакович † 1547		Ян “Бородатий” † 1522 ∞ Ганна Кішка † 1533			Ольбрахт † 1519		Юрій “Геркулес” † 1541 ∞ Барбара Колянка † 1550		
III	Ян II † 1542 ∞ Ганна Костевич	Миколай † 1530	Миколай “Чорний” † 1565 ∞ Ельжбета Шидловецька † 1562		Ян III † 1551 ∞ Ельжбета Гербурт † 1549		Миколай “Рудий” † 1584 ∞ Катерина Томіцька † 1551		Барбара † 1551	
IV	Миколай-Криштоф “Сирітка” † 1616 ∞ кн. Ельжбета Вишневецька † 1596	Ельжбета † 1591	Софія † після 1599	Анна † 1590	Юрій (Єжи) † 1600	Ольбрахт † 1592 ∞ Ганна Кеттлер † 1617	Станіслав † 1599 ∞ Марина Мишка-Варковська † 1600	Кристина † 1580	Миколай † 1589 ∞ кн. Олександра Вишневецька † 1582	Криштоф “Перун” † 1603 ∞ кн. Катерина Острозька † 1579

¹ Генеалогія укладена на підставі: *Wobe M.F. Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationis ab antiquo servatis picturis desumptae. Nesvisii, 1758. 164 s.* До схеми потрапили лише ті члени фамілії, які фігурують у тексті дослідження (для унаочнення родинних зв’язків).

Місто Олика за податковими матеріалами 1570-1583 рр.⁴²⁵

Характеристики	1570	1577 ⁴²⁶	1579	1583
Волоки ⁴²⁷	—	—	105	112
½ волоки ⁴²⁸	105	117	—	—
Будинки ринкові ⁴²⁹	17	21	20	20
Будинки вуличні	55	47	39	29
Будинки на передмісті	212	128 ⁴³⁰	187	213
Ремісники	11	16	36	36
Коморники	31	49 ⁴³¹	36	36
Огородники	150	175	—	—
Перекупники і перекупки	6	?	17	17
Пекарі	—	—	24	24
Прасоли/Соляники	—	—	18	18
Дударі	—	—	4	4
Млини (кола)	?	—	—	4
Попи	—	—	1	1

⁴²⁵ Таблиця укладена на матеріалах зі Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. Т. 19. S. 14, 46, 108 (1570, 1577, 1583); та AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestry podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 73 (1579).

⁴²⁶ За цей рік також сплачено 8 флоринів від євреїв м. Олики. Див. Źródła dziejowe. Т. 19. S. 64.

⁴²⁷ Із волоки податок становить 30 гр.

⁴²⁸ Із пів волоки сплачується по 20 гр.

⁴²⁹ Із ринкових будинків податок становить 4 гр., із вуличних будинків – 2 гр., із будинків на передмісті – 1 гр. (1570, 1577); Ринкові буд. Сплачують по 16 гр., вуличні – по 8 гр., буд. на передмісті – по 4 гр. (1579, 1583).

⁴³⁰ Окрім зазначених категорій будинків в Олиці у 1577 році фіксуються 95 “убогих халуп”, які не фігурують у поборах подальших років.

⁴³¹ Не мають власної землі, наймитують. Живуть “у коморі” в чужому господарстві. Коморники, які сплачують по 7 гр., рахуються разом із перекупниками. Окремо фіксуються “убогі” коморники (4), які сплачують по 4 гр.

Замкові села Олицької волості за 1577 рік⁴³²

Назва села	Волочні	½ волочні	¼ волочні	Огородники ⁴³³		Коморники
				I	II	
Бакорин	14	—	—	11	—	—
Берестяни	—	19	—	—	—	—
Водиради	1	—	—	—	—	—
Воля Грим'яча	—	—	—	8	—	—
Воля Олицька	—	13	—	3	—	—
Воля Цуманська	—	3	—	—	—	—
Грим'яче	50 овець ⁴³⁴					
Дернь	2	3	—	1	—	—
Дідичі	33	11	3	6	2	—
Довгошії	41	4	—	—	8	3
Дубища	—	5	—	—	—	—
Клобучин	—	8	—	—	—	—
Ледчани ⁴³⁵	23	5	—	—	—	—
Мительне	31	6	—	—	—	7
Мощениця	—	14	—	—	—	—
Пальче	8	—	—	1	—	—
Петушків	9	4	—	—	—	—
Покощів	9	—	—	3	2	—
Сильно/Сільники	7	7	3	1	1	—
Ставок	—	16	—	1	—	—
Хорлуп	13	2	—	2	—	—
Хром'яків	6	3	—	—	—	—
Цумань	6	—	—	7	—	—
	130 овець ⁴³⁶					

⁴³² Źródła dziejowe. T. 19. S. 46-47.⁴³³ I – огородники, які сплачують по 4 гр., II – сплачують по 2 гр.⁴³⁴ Петро Волошин особисто сплачує 8 гр. від 50 овець. Можливо, йдеться про зем'янина, село якого чомусь не потрапило до категорії зем'янських маєтків (див. нижче).⁴³⁵ Крім того, у Ледчанах фіксуються 2 підсусідків.⁴³⁶ Петро Волошин окремо сплачує по 13 гр. від 130 овець.

Зем'янські села Олицької волості за 1577 рік

Назва села	Дими		Огородники ⁴³⁷
	Волочні	½ волочні	
Береги	—	9	2
Дубища ⁴³⁸	2	2	1
Жорнища	—	17	5
Носовичі	19	2	6
Посників	5	—	4
Романів ⁴³⁹	2	—	6
Чемерин	9	—	—

⁴³⁷ Усі огородники сплачували по 4 гр.

⁴³⁸ Інший, ніж зазначено в попередній таблиці, маєток.

⁴³⁹ У О. Яблоновського цей маєток помилково відчитано як “Ромашків”.

Села Олицької волості за 1579 рік⁴⁴⁰

Назва села	Волочні ⁴⁴¹	$\frac{1}{2}$ волочні ⁴⁴²	Огородники ⁴⁴³		Млини (кола) ⁴⁴⁴	Попи ⁴⁴⁵
			I	II		
Бакорин	9	—	—	—	—	—
Берестяни	—	12	—	—	—	—
Воля Грим'яча	—	—	8	—	—	—
Воля Карпиловка	—	5	—	—	—	—
Воля Олицька ⁴⁴⁶	—	11	5	—	2	—
Воля Цуманська	—	3	—	—	—	—
Городище	—	5	—	—	—	—
Дернь	—	7	—	1	—	—
Дідичі	37	—	4	—	2	1
Довгошії	30	—	7	—	—	—
Дубища Великі	5	—	—	—	—	—
Дубища Малі	2	—	2	—	—	—
Жорнища ⁴⁴⁷	14	—	6	—	—	—
Клобучин	—	6	—	—	—	—
Ледчани	12	—	—	—	—	—
Мительне	30	—	—	—	2	—
Мощениця	—	12	—	—	—	—
Носовичі ⁴⁴⁸	15	—	—	—	—	—
Пальче	6	—	—	—	—	—
Петушків	13	—	—	—	—	—
Покошів	8	—	—	—	—	—
Посників	7	—	4	—	—	—
Романів	2	—	2	—	—	—
Селібереги	5	—	—	—	—	—
Сильно ⁴⁴⁹	11	—	—	4	—	—
Ставок	—	8	1	—	1	—
Турчин	—	—	6	—	—	—
Хорлуп	34	—	5	—	—	1
Хром'яків	5	—	—	—	—	—

⁴⁴⁰ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestry podatkowe. z. 7, sygn. 31. S. 73-74.

⁴⁴¹ Із кожної волоки сплачується по 30 гр. податку.

⁴⁴² На кожні пів волоки сума податку становить по 15 гр.

⁴⁴³ I – огородники, які сплачують по 6 гр., II – сплачують по 4 гр.

⁴⁴⁴ 3 кола млинового сплачується по 24 гр.

⁴⁴⁵ Православні парафії, які на відміну від католицьких обкладалися податками, сплачували по 2 злотих польських від “попа”.

⁴⁴⁶ У Волі Олицькій фіксуються також 5 коморників, які сплачують по 2 гр.

⁴⁴⁷ У поборі маєток Жорнища обраховується у дворищах (по 30 гр.). Це очевидна помилка, адже у поборі за 1577 і 1583 р. Жорнища обмірюються у волоках.

⁴⁴⁸ У поборі зазначено, що податки з 15 волок зібрано із “Носовичів больших і малих”. Тобто ці два села окремо не розділяються.

⁴⁴⁹ Сильно – єдине село, у якому з волоки сплачується по 15 гр.

Назва села	Волочні	½ волочні	Огородники		Млини (кола)	Попи
Цумань	5	—	7	—	2	—
Чемерин	5	—	—	—	2	—
Яблонна	—	38	—	—	—	—

Села Олицької волості за 1583 рік⁴⁵⁰

Назва села	Волочні	½ волочні	Огородники	Млини (кола)	Попи
Бакорин	9	—	—	—	—
Берестяни	—	25	—	—	—
Водиради	—	5	—	—	—
Воля Олицька ⁴⁵¹	—	11	5	2	—
Воля Цуманська	—	3	—	—	—
Грим'яче	—	—	8	—	—
Дернь	—	7	1	—	—
Дідичі	37	—	4	2	1
Довгошиї	39	—	6	—	—
Дубища	5	—	—	—	—
Дубища Малі	2	—	5	—	—
Жорнища	14	—	6	—	—
Клобучин	—	6	—	—	—
Ледчани	21	—	—	—	—
Мительне	34	—	—	2	—
Мощениця	—	12	—	—	—
Носовичі ⁴⁵²	15	—	6	—	—
Пальче	7	—	—	—	—
Петушків	13	—	—	—	—
Покошів	8	—	—	—	—
Посників	9	—	—	—	—
Романів	2	—	2	—	—
Селібереги	5	—	—	—	—
Сильно	11	—	—	—	—
Ставок	—	11	1	1	—
Турчин	—	—	6	—	—
Хорлуп	34	—	5	—	2
Хром'яків	5	—	—	—	—
Цумань ⁴⁵³	5	—	7	2	—
Чемерин	5	—	—	—	—
Яблонна	—	38	—	—	—

⁴⁵⁰ Źródła dziejowe. – T. 19. – S. 108-109.⁴⁵¹ Ще у Волі Олицькій оподатковуються 5 коморників.⁴⁵² Як і в поборі 1579-го року Носовичі великі і малі оподатковані разом.⁴⁵³ Ще у Цумані фіксуються 5 рудників. Також від цього села сплачується податок зі 130 вівців (по 26 гр.) та 5 корів (по 2 гр.)

**Судові справи про селян-втікачів
до володінь Станіслава Радзивіла**

Дата розгляду справи	Господар селян-втікачів	Число втікачів (селян / селянських родин)	Напрямок втечі	Місце покладення позову	Джерело та коментарі
3.07.1584 30.12.1585	Антоній Яловицький (кременецький земський суддя)	1 с.	N	Довгошиї	25.1.31. Арк. 474 ¹ 25.1.34. Арк. 1434 зв.
6.08.1593	Григорій Колмовський	1 с. + 2 с.р.	Радивилів	—	25.1.44. Арк. 98 зв. Передача селян-втікачів господарю на підставі вироку Люблінського трибуналу
10.08.1593	Ян Бокій- Печихвостський (володимирський підкоморій)	?	N	Радивилів	25.1.44. Арк. 158

¹ Більшість справ про біглих селян взята із книг Луцького гродського суду.

14.01.1594 18.04.1594	кн. Юрій Масальський	1 с. + 1 с.р. з села Войничі	Хорлуп	Хорлуп	25.1.45. Арк. 49, 429 зв.-430 зв. Вирок про припинення справи у зв'язку з виходом терміну давності (1-й підданий) і відсутністю в Хорлупі (2-й підданий)
26.01.1594	Іван Велятицький	?	N	Олика	25.1.45. Арк. 117 зв.
28.01.1594	Григорій Колмовський	1 с. + 1 слуга	N	Луцьк (подано до рук)	25.1.45. Арк. 141 зв.
29.01.1594 4.06.1594 16.10.1594	Михайло Сербин-Кобецький	3 с.р. з села Кобче	Олика	—	25.1.45. Арк. 148, 747-747 зв., 1287-1287 зв. Розгляд справи двічі перенесено, далі господарю повернуто одного підданого, інших обіцяно віддати згодом
29.01.1594	Юзеф Шистовський	4 с.	N	Радивилів	25.1.45. Арк. 149 зв.

29.01.1594	Іван Велятицький	1 с.р. з села Двірець	N	—	25.1.45. Арк. 156 зв.-157. Квитанція про повернення втікачів господарю
29.01.1594	Олександр Семашко (луцький староста)	? з села Березолуки	N	Яблонна	25.1.45. Арк. 166 зв.-167
19.08.1594	кн. Марія Корецька	?	N	Довгошиї	25.1.45. Арк. 1013
26.08.1594	Григорій Красносельський	4 с.р. з села Підгайці	Хорлуп	—	25.1.45. Арк. 1110-1111. Квитанція про повернення частини втікачів господарю
30.12.1594	Михайло Сербин-Кобецький	1 с.р.	Олика	—	25.1.45. Арк. 1393. Квитанція про скасування претензій до князя (один підданий помер, термін давності щодо його вдови і дітей пройшов)
5.09.1595	Ян Гоголевський	1 с.	N	Олика	25.1.48. Арк. 230 зв.

07.12.1595	Михайло Чеховський	?	N	Радивилів	21.1.31. Арк. 34 ²
28.11.1595	Василь Семашко-Добрятинський	2 с. з села Учків	N	Олика	25.1.48. Арк. 645
15.10.1598 28.11.1598	Кіндрат Смиковський	3 с.р. з села Білосток	Хорлуп	—	25.1.54. Арк. 362 зв., 651 зв. Розгляд справи спочатку перенесено за згодою обох сторін, потім передано в Коронний трибунал
15.10.1598 15.02.1599 1.04.1599	Федір Рудецький (волинський чашник)	?	N	—	25.1.54. Арк. 375; 25.1.57, арк. 171 зв.-172, 431. Розгляд справи двічі перенесено за згодою обох сторін
17.10.1598 12.01.1599	Роман Козинський	1 с.р. з села Заборовль	Олика	—	25.1.54. Арк. 478 зв.; 25.1.57. Арк. 100 зв.-101. Справу перенесено через хворобу князя, потім передано в Коронний трибунал

² Ця справа із книг Кременецького гродського суду.

26.11.1598	Іван Білостоцький	1 с.р. з села Білосток	Хорлуп	—	25.1.54. Арк. 569 зв.-570 зв. Вирок суду про перенесення справи в Коронний трибунал
1.04.1599	Михайло Кендзерський	? з села Підгайці	N	—	25.1.57. Арк. 444. Вирок суду про звільнення князя від позову через недотримання формальностей позивачем

Слуги-зем'яни Станіслава Радзивила

Посесор	Маєток	Волость	Період посідання	Джерело
Бруяка Федір	Пальче	Хорлуп	1585	26.1.5. Арк. 496 зв.-498
Гораїн Богуш	Радивилів	Радивилів	1595-1598	21.1.31. Арк. 188-189 зв.
Гораїн Ян	Дубища з “островами” Борсуківщиною та Мамонтівщиною	Олика	1587-1588	26.1.61. Арк. 89-90 зв.
Дубиський Мацей	Оброб (½ села)	Олика	1587-1588	26.1.61. Арк. 87-88 зв.

Дубиський Януш	Оброб (½ села)	Олика	1587-1588	26.1.61. Арк. 87-88 зв.
Залеський Фабіан	Жорнища	Олика	1589-1595	26.1.7. Арк. 221-222 зв.; 26.1.62. Арк. 751-752 зв.
	Мальзівці	Олика	1594	25.1.45. Арк. 1386 зв.
Киляновський Юрій	Дідичі	Олика	1585-1597	26.1.11. Арк. 139-140, 140-142
Клюсовський Адам	Посників	Олика	1585-1594	26.1.5. Арк. 509-511; 26.1.9. Арк. 339-340 зв.
Клюсовський Войтех	Посників	Олика	1585-1594	26.1.5. Арк. 509-511; 26.1.9. Арк. 339-340 зв.

Клюсовський Войтех	Покощів	Олика	1597	26.1.11. Арк. 545- 546 зв.
Кобильський Мартин	Привередів	Олика	1583	25.1.30. Арк. 286
	Носовичі	Олика	1585	26.1.5. Арк. 498-499 зв.
Комар Олександр	Хром'яків	Олика	1585	26.1.5. Арк. 494-495
Криницький Станіслав	Новосілки	Хорлуп	1588	26.1.7. Арк. 213-214
Кузьминський Мацей	Немирів	Радивилів	1591-1592	22.1.8. Арк. 120-122

Магнушевська Раїна	Карпилівці	Олика	1599-1604	26.1.13. Арк. 1088 зв-1090 25.1.70. Арк. 92 зв.
Мончинський Ян	Носовичі	Олика	1585-1594	26.1.5. Арк. 495-496 зв.; 25.1.45. Арк. 711 зв.
Сахнович Григорій	Селібереги	Олика	1590-1597	25.1.38. Арк. 619 зв.; 25.1.50. Арк. 673 зв.
Сопотко Адам	Дідичі	Олика	1597-1599	26.1.13. Арк 1087-1088 зв.
Сосницький Богдан	Чорне	Олика	1583	25.1.30. Арк. 265 зв.
Станішевський Войтех	Бакорин	Олика	1597-1600	26.1.13. Арк. 538-540 зв.

Станішевський Войтех	Новосілки	Хорлуп	1597-1600	26.1.13. Арк. 538-540 зв.
Станішевський Ян	Новосілки	Хорлуп	1597	25.1.50. Арк. 287 зв.

Клієнтела Станіслава Радзивіла⁴⁵⁴

Ім'я	Період	Статус	Обряд	Джерело
Александрович Ян	1595	слуга	?	25.1.46. Арк. 456 зв.
Білікович Адам	1594	слуга	?	25.1.45. Арк. 1386 зв.
Бронницький Гаврило	1585-1594	хорлупський урядник	?	25.1.34. Арк. 487 зв.; 22.1.9. Арк. 48 зв.
Бруяка Федір	1585-1598	“умоцований”	?	25.1.34. Арк. 761; 25.1.54. Арк. 362 зв.; 25.1.37. Арк. 21 і т.д.
Василієвич Михайло	1587	олицький замковий писар	?	25.1.37. Арк. 797.
Величко Ян	1598	“приятель”	?	<i>Chowańska</i> . S. 259.
Висоцький Адріан- Валентин (ксьондз)	1598	“приятель”	лат.	<i>Chowańska</i> . S. 261.
Волович Андрій	1595-1599	жмудський підстароста	лат.	Urządnicy WKL. S. 224, 242.
Вольський N	1598	двірський слуга	лат.?	<i>Chowańska</i> . S. 261; <i>Довбищенко</i> . С. 506.
Гораїн Богуш	1594	слуга	лат.	22.1.9. Арк. 48 зв.; <i>Довбищенко</i> . С. 232.
Гораїн Ян	1587	зем'янин	лат.	25.1.37. Арк. 338 зв.; <i>Довбищенко</i> . С. 782.
Галецький Станіслав	1598	двірський слуга	лат.	<i>Chowańska</i> . S. 261; <i>Довбищенко</i> . С. 794.

⁴⁵⁴ Скорочення:

лат. латинський обряд

прот. протестант

сх. східний обряд (православні й унійні віряни)

ASK AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I. Rejestry podatkowe. z. 7. sygn. 31.

Довбищенко *Довбищенко М.* Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 2008. 882 с.*Шевченко* *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. Львів, 2005. 340 с.*Chowańska* *Chowańska E.* Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Olyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. *Białostockie teki historyczne*. Białystok, 2012. T. 12. S. 247-264.*Kempa 1* *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. Warszawa, 2001. 381 s.*Kempa 2* *Kempa T.* Urządnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki. *Lituanio-Slavica Posnaniensia Studia Historica*. 2003. T. 9. S. 195-221.Urządnicy WKL *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV-XVIII wiek). / Pod redakcją Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2015. 370 s.*

Дедеркало Ярош	1584	радивилівський урядник	сх.?	21.1.23. Арк. 79; <i>Довбищенко. С. 521.</i>
Домброва Ян	1598-1606	олицький пробощ	лат.	<i>Chowańska. S. 261;</i> 25.1.77. Арк. 1125.
Дубиський Мацей	1587	зем'янин	?	25.1.37. Арк. 339 зв.
Дубиський Януш	1587-1598	зем'янин, наглядач за кн. лісами	?	25.1.37. Арк. 339 зв.; <i>Chowańska. S. 261.</i>
Єзерський Балцер	1578-1579	управитель маєтками	прот.?	<i>Kempa 2. S. 210-211.</i>
Єлович-Малинський Остафій	1585-1598	“приятель”	сх.	26.1.5. Арк. 495, 496 зв, 498; <i>Chowańska. S. 264;</i> <i>Довбищенко. С. 119.</i>
Жабокрицький Януш	1594-1598	“приятель”	лат.	22.1.9. Арк. 451 зв.; <i>Chowańska. S. 264;</i> <i>Довбищенко М. С. 232.</i>
Жеромський Каспер	1597	мительницький урядник	?	25.1.30. Арк. 514 зв.
Залеський Фабіан	1585-1594	зем'янин	лат.	26.1.5. Арк. 495; 26.1.7. Арк. 221 зв.; 25.1.45. Арк. 1386 зв.; <i>Довбищенко. С. 532.</i>
Зелінський Станіслав	1587	олицький підстароста	лат.?	25.1.37. Арк. 795 зв.; <i>Довбищенко. С. 794.</i>
Кеншторт Миколай	1595-1599	жмудський суддя	прот.	<i>Urządnicy WKL. S. 234.</i>
Киляновський Гієронім	1585	радивилівський урядник	?	21.1. 24. Арк. 113.
Киляновський Юрій	1585-1597	зем'янин	?	26.1.11. Арк. 140; 25.1.37. Арк. 21.
Клюсовська (Ледуховська) Єлизавета	1606	слуга	?	25.1.77. Арк. 1125.
Клюсовський Адам	1585-1594	зем'янин	лат.	26.1.5. Арк. 509 зв.; 25.1.45. Арк. 155 зв.; 25.1.77. Арк. 1124 зв.
Клюсовський Войтех	1585-1594 1595-1598	зем'янин олицький урядник	лат.	26.1.5. Арк. 509 зв.; 25.1.48. Арк. 403 зв.; 25.1.50. Арк. 531 зв.; 25.1.70. Арк. 92 зв.; <i>Довбищенко. С. 245.</i>
Кобильська (Залеська) Єлизавета	1595	зем'янка	лат.	26.1.62. Арк. 751; <i>Довбищенко. С. 541.</i>
Кобильський Войтех	1625	слуга	лат.	<i>Довбищенко. С. 541.</i>
Кобильський Мартин	1570- 1578,1583	радивилівський, олицький урядник	?	22.1.6. Арк. 5 зв.; 25.1.30. Арк. 286.
Кобильський Миколай	1598	двірський слуга	лат.	<i>Chowańska. S. 261;</i> <i>Довбищенко. С. 542.</i>
Кобильський Ян	1631	слуга	лат.	<i>Довбищенко. С. 542.</i>

Ковальковський N	1598	двірський слуга	?	<i>Chowańska. S. 261.</i>
Ковачинський Гектор	1569-1577	олицький урядник	прот.	ASK. S. 174, 226; <i>Kempa 1. S. 139; Kempa 2. S. 207;</i>
Комар Бен'яш	1587	зем'янин	?	25.1.37. Арк. 19 зв.
Комар Михайло	1587	слуга	?	26.1.61. Арк. 90 зв.; 25.1.37. Арк. 338 зв., 341.
Комар Олександр	1585-1587	зем'янин	лат.	26.1.5. Арк. 494; 25.1.37. Арк. 19-21.
Коресь Собко	1583	цуманський урядник	?	25.1.30. Арк. 514 зв.
Кохан Тимофій	1595-1599	жмудський писар	прот.	Urządnicy WKL. S. 201.
Красовський Мартин	1579	радивилівський міський писар	?	ASK. S. 134.
Криницький Станіслав	1588	зем'янин	?	26.1.5. Арк. 213 зв.
Кузьминський Мацей	1591	зем'янин	?	22.1.8. Арк. 122.
Кунашевич Блажко	1587-1602	олицький економ	?	25.1.37. Арк. 297; 25.1.65. Арк. 91 зв.
Ледуховський Іван	1594	“приятель”	?	22.1.9. Арк. 48 зв.
Ледуховський Макар	1594	“приятель”	?	22.1.9. Арк. 48 зв.; 25.1.37. Арк. 338 зв.
Магнушевська Раїна	1598-1604	двірський слуга зем'янка	лат.	<i>Chowańska. S. 261;</i> 25.1.70. Арк. 92 зв.; <i>Довбищенко. С. 323.</i>
Міллер Станіслав	1598	олицький пушкар	?	25.1.53. Арк. 636 зв.
Мончинський Ян	1584	олицький урядник	лат.	25.1.31. Арк. 552; 25.1.30. Арк. 1203 зв.; <i>Довбищенко. С. 773.</i>
Нец N	1598	двірський слуга	?	<i>Chowańska. S. 261.</i>
Одолінський N	1598	двірський слуга	?	<i>Chowańska. S. 261.</i>
Палуцький Криштоф	1585-1599	“приятель”	лат.	26.1.5. Арк. 495, 496 зв, 498; 25.1.37. Арк. 338 зв. 26.1.61. Арк. 90 зв.; 26.1.7. Арк. 540 зв.; 26.1.13. Арк. 70 зв. і т.д.; <i>Довбищенко. С. 232.</i>
Петрашевич Андрій	1587	довгошийський боярин	?	25.1.37. Арк. 488.
Савицький Григорій	1598	дідицький протопоп	сх.	<i>Довбищенко. С. 257.</i>
Сахнович Григорій	1590-1597	зем'янин	?	25.1.38. Арк. 619 зв.; 25.1.50. Арк. 673 зв.
Сахнович Опанас	1594	слуга	?	22.1.9. Арк. 48.
Сеначоносський Козин	1584	дерновський боярин	?	25.1.31. Арк. 559.
Скорульський Андрій	1595	слуга	?	<i>Kempa 2. S. 214.</i>

Слони́чевський Ва́цлав	1585-1599	олицький вй́т	?	25.1.34. Арк. 208; 25.1.55. Арк. 479.
Соко́льницький Ян	1598	дві́рський слуга	?	<i>Chowańska</i> . S. 261.
Сопотко Адам	1594-1602	“приятель” зем’янин, радивилівський урядник	лат.	22.1.9. Арк. 48 зв.; 26.1.13, арк 1087-1088 зв.; 25.1.65. – Арк. 93; <i>Chowańska</i> . S. 260; <i>Довбищенко</i> . С. 245.
Сосницький Богдан	1583	зем’янин	сх.?	25.1.30. Арк. 265 зв.; <i>Довбищенко</i> . С. 597.
Стані́шевський Войтех	1595-1598	умоцований	лат.	22.1.9. Арк. 719; 22.1.9. Арк. 547; 25.1.54. Арк. 651 зв.; <i>Шевченко</i> . С. 292.
Стані́шевський Ян	1597	зем’янин	лат.	25.1.50. Арк. 287 зв.; <i>Довбищенко</i> . С. 779.
Старе́вський Петро	1587	слуга	?	25.1.37. Арк. 867-867 зв.
Харле́нський Ян	1596	“приятель”	лат.	26.1.10. Арк. 187; <i>Шевченко</i> . С. 279.
Черле́нковський Салтан	1587	слуга	?	25.1.37. Арк. 867-867 зв.
Чорний Ва́цлав	1587	слуга	?	25.1.37. Арк. 867-867 зв.
Шпако́вський Іван	1594-1598	“приятель”	сх.	26.1.9. Арк. 297; <i>Chowańska</i> . S. 264; <i>Довбищенко</i> . С. 614.

Возні генерали і шляхтичі-свідки “на справі” кн. Станіслава Радзивила

Таблиця 1. Возні генерали на послугі С. Радзивила

Ім'я возного	Роки	Джерело
Анцутич Григорій ⁴⁵⁵	1587	25.1.37. Арк. 436 зв.
Браневський Миколай ⁴⁵⁶	1595-1599	25.1.48. Арк. 578 зв.; 25.1.50. Арк. 40, 431, 531 зв., 673 зв.; 25.1.55. Арк. 479 зв.
Бурцевський Іван	1599	26.1.13. Арк. 31.
Гродецький Матей	1596	22.1.9. Арк. 605.
Красносельський Григорій ⁴⁵⁷	1590	25.1.38. Арк. 619 зв.
Покощовський Іван ⁴⁵⁸	1585-1599	25.1.3. Арк. 1199; 25.1.45. Арк. 155, арк. 1386 зв.; 26.1.13. Арк. 538 зв. і т.д.
Покощовський Ігнат	1583	25.1.30. Арк. 514 зв.
Рожковський Станіслав ⁴⁵⁹	1583	25.1.30. Арк. 286.
Славогурський Матис ⁴⁶⁰	1587 ⁴⁶¹	25.1.37. Арк. 67, 74 зв.
Сосницький Станіслав	1599	26.1.13. Арк. 7.
Яблонський Войтех	1585-1587	25.1.34. Арк. 487 зв. 25.1.37. Арк. 657.

⁴⁵⁵ Г. Анцутич – служебник тестя Станіслава Радзивила Михайла Мишки-Варковського, див. *Старченко Н.* “Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги?” *Соціум*. 2008. Вип. 8. С. 158-159.

⁴⁵⁶ Також виступає у якості шляхтича-свідка у судових провадженнях князя. Див. наступну таблицю.

⁴⁵⁷ У 1594 р. С. Радзивил судиться із Г. Красносельським щодо біглих селян (останній фігурує у справі як зем'янин Луцького повіту, власник Підгаєць), див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1110.

⁴⁵⁸ Служебник С. Радзивила, регулярно виступає у якості возного у справах князя.

⁴⁵⁹ У 1584-1585 рр. Рожковський виступає у справах Станіслава Радзивила із кн. Андрієм Острожецьким на боці останнього, див. Там само. Спр. 31. Арк. 527, Спр. 34. Арк. 1297.

⁴⁶⁰ У 1606 р. ймовірний родич Матиса Войтех Славогурський фігурує у справі багаторічного служебника Радзивила Адама Ключовського, див. Там само. Спр. 77. Арк. 1124.

⁴⁶¹ У 1585-у році Ставогурський фігурує як возний у справі князя із Андрієм Ківерецьким щодо біглих селян на боці останнього, див. Там само. Спр. 34. Арк. 1087 зв. У 1599-у так само – у справі С. Радзивила із Романом Козинським, щодо збіглих селян, вносить позов від останнього, див. Там само. Спр. 57. Арк. 101.

Таблиця 2. Шляхтичі-свідки при возних

Ім'я шляхтича	Роки	Джерело
Бакоринський Дмитро ⁴⁶²	1597	25.1.50. Арк. 293.
Бакоринський Іван ⁴⁶³	1594	25.1.45. Арк. 155 зв.
Бebesлицький Станіслав	1583	25.1.30. Арк. 286.
Борейко Марко	1587	25.1.37. Арк. 436 зв.
Браневський Миколай ⁴⁶⁴	1595, 1597	25.1.48. Арк. 578 зв. 25.1.50. Арк. 40.
Влаховський Григорій	1585	25.1.34. Арк. 1199.
Водирадський Яків ⁴⁶⁵	1583	25.1.30. Арк. 514 зв.
Гадомський Ільяш	1585	25.1.34. Арк. 764.
Горецький Юрій	1597	25.1.45. Арк. 149 зв.; 25.1.50. Арк. 531 зв.
Дембський Ян	1585	25.1.34. Арк. 1347.
Дзюрдз Миколай	1593	25.1.44. Арк. 555 зв.
Дубровський Ясь	1585	25.1.34. Арк. 764.
Закревський Щасний	1590	25.1.38. Арк. 619 зв.
Залеський Станіслав ⁴⁶⁶	1597	25.1.50. Арк. 40, 673 зв.
Замсоцький Ян	1587	25.1.37. Арк. 436 зв.
Корицький Ільяш	1597	25.1.50. Арк. 673 зв.
Красовський Ян	1594	25.1.45. Арк. 1367, 25.1.50. Арк. 531 зв.
Кремпський Лаврин	1583, 1590	25.1.30. Арк. 514 зв., 25.1.38. Арк. 619 зв.
Лантимонович Федір	1587	25.1.37. Арк. 489 зв.
Маховський Марко	1593, 1594	25.1.44. Арк. 555 зв., 25.1.45. Арк. 155 зв.
Новоселецький Семен ⁴⁶⁷	1597	25.1.50. Арк. 293.
Остаф'євич Семен	1595	25.1.48. Арк. 578 зв.
Павловський Матис	1585	25.1.34. Арк. 764.
Петровський Павло	1594	25.1.45. Арк. 1386 зв.
Ржищевський Іван	1585	25.1.34. Арк. 1347.
Сахнович Богдан ⁴⁶⁸	1597	25.1.50. Арк. 531 зв.
Стаховський Григорій ⁴⁶⁹	1585	25.1.34. Арк. 764.
Тарасевич Яхим	1583	25.1.30. Арк. 286.
Тостилович Андрій	1587	25.1.37. Арк. 486 зв.
Томилович Григорій	1587	25.1.37. Арк. 489 зв.

⁴⁶² Очевидно, пов'язаний з маєтком Бакорин під Оликою.

⁴⁶³ Те саме.

⁴⁶⁴ Також виступає у якості возного у справах С. Радзивила. Див. попередню таблицю.

⁴⁶⁵ Можливо, має стосунок до Водирадського маєтку С. Радзивила (Олицької волості).

⁴⁶⁶ Ймовірно, родич Радзивилового зем'янина Фабіана Залеського.

⁴⁶⁷ Можливо, має стосунок до села Новосілки в Олицькій волості.

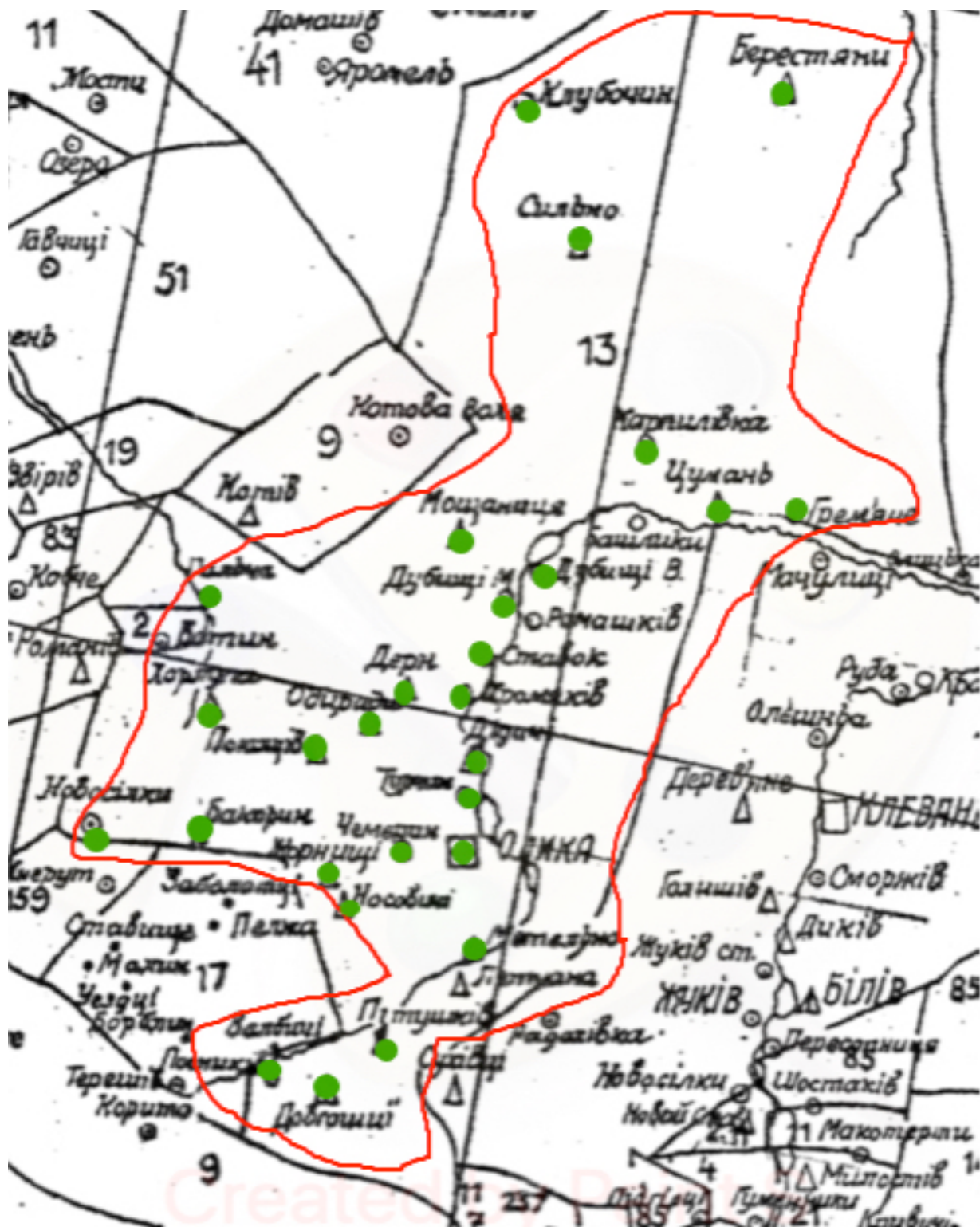
⁴⁶⁸ Ймовірно, родич Станіславового служебника Григорія Сахновича та Опанаса Сахновича, фігурує разом із ними як свідок.

⁴⁶⁹ Служебник багаторічного умоцovanого С. Радзивила – Федора Бруяки, див. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 67.

Хреновський Станіслав	1594	25.1.45. Арк. 1367.
Чермаєвич Кирило	1587	25.1.37. Арк. 486 зв.
Шехета Федір	1585	25.1.34. Арк. 1199.
Шизмлянський Остафій	1587	25.1.37. Арк. 74 зв.
Шпоневський Петро	1587	25.1. 37. Арк. 74 зв.
Шуляковський Юрій	1597	25.1.50. Арк. 40.
Ягонковський Михайло	1594	25.1.45. Арк. 1386 зв.

Олицька волость

(на основі мапи Волинського воєводства I третини XVII ст.⁴⁷⁰)

⁴⁷⁰ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Київ, 1930. (вклейка).

Радивилівська волость

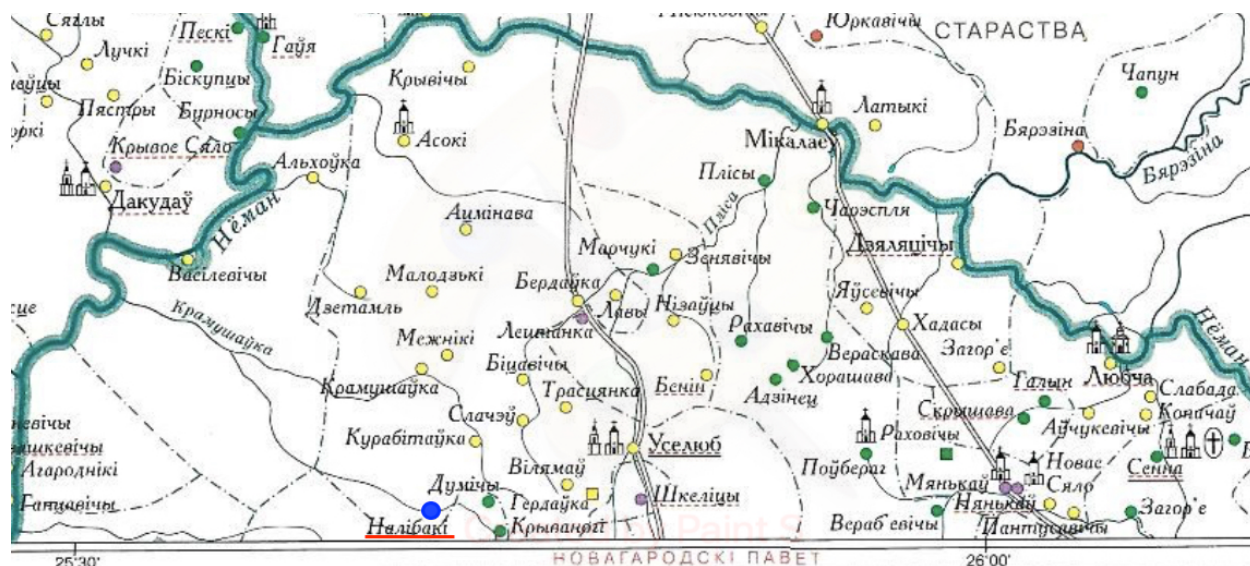
(на основі мапи Волинського воєводства I третини XVII ст.⁴⁷¹)

⁴⁷¹ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Київ, 1930. (вклейка).

Маєтки у Великому князівстві Литовському⁴⁷²

Зображення 1. Маєток Налібоки

Зображення 2. Маєток Негневічі

⁴⁷² Обидва маєтки розташовані на Новогородщині. Ілюстрації з Вялікі гістарычны атлас Беларусі. Т.2. Мінск: Белкартаграфія, 2013. С. 89, 99.